

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

2008

4 ■ December

Side 249-328

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg.

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914. Tidsskriftet indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer og arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af cand.mag., ph.d.-stipendiat Mette Tapdrup Mortensen, Dansk Center for Byhistorie, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, Ndr. Ringgade 1, 8000 Århus C. Tlf. 89 42 19 42, e-mail hismem@hum.au.dk; ph.d. Thomas Lyngby, museumsinspektør på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, 3400 Hillerød, tlf. 48 26 04 39, e-mail thomas.lyngby@frederiksborgmuseet.dk; cand.phil. Henrik Gjøde Nielsen, museumsinspektør ved Nordjyllands Historiske Museum, Hals Museum, postbox 31, 9370 Hals, tlf. 99 31 74 50, e-mail hgn-kultur@aalborg.dk.

Indsendelse af manuskripter

Indsendte manuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en faglig relevant bedømmer fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af forskere fra landets universiteter, arkiver og museer.

Manuskripter sendes til Mette Tapdrup Mortensen og Thomas Lyngby.

Bøger til anmeldelse sendes til Henrik Gjøde Nielsen.

Abonnement koster 225 kr. årligt for fire numre med tilsammen 320 sider. Det kan bestilles via tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk, samt på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Landsarkivet for Sjælland m.v., postbox 661, Jagtvej 10, 2220 København N, tlf. 35 24 82 00, e-mail bogekspeditionen@christensen.mail.dk.

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

December 2008. Hefte 4. S. 249-328.

Forsidebilledet: Heinrich Carl Schimmelmann (1724-1782). Pastel. Udført af Lorens de Lønberg, ca. 1775. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Kit Weiss.

Demokrati og medborgerskab

Sociale og kønspolitiske strategier i debatten om den almindelige kommunale valgret 1886-1908

Nina Koefoed

Fortid og Nutid, december 2008, s. 251-278.

Den 20. april 2008 var det 100 år siden, at den almindelige kommunale valgret blev indført. 100-året gav anledning til en række jubilæer, der koncentrerede sig om kvindernes opnåelse af valgret og valgbarhed som konsekvens af den almindelige valgret.¹ Mindre nærværende var det, at også mænd, der stod i privat tjenesteforhold, dvs. tyende, med loven om de kommunale valg i 1908 fik valgret for første gang. Fraværende i en jubilæumssammenhæng var også de begrænsninger, der stadig lå på den almindelige valgret. Denne artikel undersøger, hvordan valgretten blev defineret både på lokalt og på landspolitisk plan fra enevældens begyndende inkludering af borgeren til grundlovsændringen i 1915. Ud fra en analyse af Rigsdagens debatter om den lokale valgret argumenteres der for, at vælgerens køn ikke var et afgørende spørgsmål op til ændringen af den kommunale valglov i 1908, hvor socialt tilhørsforhold og måden, hvorpå man håndterede demokratiet, var langt mere omstridt.²

Nina Koefoed, født 1971, ph.d. i historie. Adjunkt ved Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet. Har publiceret afhandlingen *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, Museum Tusulanums forlag (2008) og desuden en række artikler om køns- og retshistorie samt politisk historie i 1700- og 1800-tallet.

Diskussionen af kriterierne for medborgerskab og ret til politisk deltagelse strækker sig i en dansk kontekst bagud til de rådgivende stænderforsamlinger, der i enevældens sidste år gradvist introducerede idéen om borgerens formelle ret til politisk deltagelse og medbestemmelse. De regler for valgdeltagelse, der fremkom, handlede dybest set om, hvem der blev inkluderet i det politiske fællesskab. Defineringen af den fuldgyldige politiske medborger resulterede samtidig i en ekskludering af dem, der ikke blev anset som værende egnede til at besidde politiske rettigheder. Den almindelige kommunale valgret i 1908 brød med en række af de principper, der hidtil

var blevet lagt til grund for medborgerskab, herunder krav om personlig og økonomisk myndighed. Udviklingen kulminerede ved udvidelsen af valgretskriterierne fra 1908 til det landspolitiske niveau med grundlovsændringen i 1915. Her blev kvinder og tyende inkluderet som politiske medborgere via lige og almindelig valgret til Folketinget.³

Jeg vil i det følgende undersøge, hvordan de umiddelbare krav til valgdeltagelse på landspolitisk niveau ændrede sig fra beslutningen om stænderforsamlingerne i 1831 til grundlovsændringen i 1915. Denne udvikling vil jeg uddybe med en undersøgelse af forslagene om ændret valgret til de kommunale råd

fra 1880'erne og frem til vedtagelsen af loven i 1908. Både forslag om specifik valgret til kvinder og generelle forslag om almindelig kommunal valgret vil blive inddraget, idet artiklen ønsker at undersøge sammenhængen mellem den kønsspecifikke og den sociale kamp for valgret.

Kildematerialet består af lovgivning, lovforslag og betænkninger samt Folketingets og Landstingets debatter om de enkelte forslag.⁴ Alle fremlagte lovforslag om almindelig valgret og kvindelig valgret, fra det første forslag om kvindelig valgret i 1886 til vedtagelsen af den almindelige valgret i 1908, er inddraget i analyserne. Den række af forslag om almindelig valgret, der tidligere var fremsat, er ikke inddraget. Ligeledes er debatterne af enkelte forslag om både kvindelig og almindelig valgret i midten af 1890'erne udeladt. Det er sket ud fra en betragtning om, at debatten i høj grad er en gentagelse fra fremsættelsen af de samme lovforslag få år tidligere, idet der først sker afgørende brud i debatten i slutningen af 1890'erne.

Inspireret af kønsforskningens intersektionalitetsbegreb vil jeg, for at fange spillet mellem køn på den ene side og socialpolitiske faktorer på den anden side, arbejde med køn, civilstand og socialstand som analyseparametre. Intersektionalitetsbegrebet blev introduceret i 1991 af Kimberlé Williams Crenshaw i en analyse af den dobbelte ekskludering af farvede, voldsramte kvinder, der både var marginaliserede i en racismediskurs og i en patriarkalsk diskurs. Crenshaw viste, hvordan krydsende magtstrukturer og forskellige akser for differentiering kobledede de voldsramte farvede kvinders erfaring med underord-

ning både til samspillet mellem racisme og patriarkalisme og til den klasseerfaring, der fulgte heraf.⁵ I denne oprindelige form fokuserede intersektionalitetsbegrebet hovedsageligt på dominans- og underordningsstrukturer. Senere er intersektionalitetsbegrebet konkretiseret som en vej til at analysere, hvordan race, klasse og køn interagerer med hinanden for at producere og transformere magtrelationer.⁶ Det leder hen til et studie ikke kun af de dominerede, men også af de dominerende, og dermed af både de mekanismer, der skaber ekskludering, og af de, der skaber inkludering. Dette aspekt af intersektionaliteten er bl.a. bragt frem af Dorthe Staunæs og Dorte Marie Søndergaard, der i deres studier af topledelse og køn har gjort førsteheden, de majoriserede og herskende normativiteter, til analyseobjekt, og dermed vist, at mænds adgang til topledelse også er styret af klasse, race og køn.⁷

Inspireret af den senere udvikling af intersektionalitetsbegrebet vil jeg undersøge samspillet mellem, hvem der inkluderedes, og hvem der ekskluderedes i differentieringsstrukturerne køn, klasse og civilstand. Begrebet ses således ikke kun som en vej til at afdække underordning, men også til at fange den inkludering, der hænger sammen med ekskluderingen, og de magtstrukturer, der skaber systemer af underordning. Målet er at afdække, hvilke kriterier, der fungerede for ekskludering fra medborgerskabet over tid i et principielt demokratisk samfund, og hvilke inkluderingsmekanismer og strategier, der blev væsentlige. Ud over at begreberne køn, socialstand (klasse) og civilstand vil være centrale i denne analysestrategi, vil debatterne om udvidelse af valgretten blive analyseret ud fra kategorierne retfærdighed og ret-

tighed, demokrati, medborgerskab og samfundsindhold som de væsentligste tematikker.

Valgret og medborgerskab

I et demokrati besidder den fuldgyldige politiske medborger valgret. Valgrettens grundlag viser derfor, hvilke kriterier der uomtvisteligt definerer medborgeren.⁸ Det landspolitiske niveau kan betragtes som det, der sætter den overordnede ramme – også for hvem, der kan inkluderes som medborger lokalt. Udviklingen på det landspolitiske niveau fra stænderforsamlingerne i 1831 til grundlovsændringen i 1915 viser, hvordan forskellige former for differentiering blev aktiveret, idet den sociale differentiering ændrede status fra et overordnet kriterium for inkludering til at udgøre specifikke ekskluderingsmekanismer. Det betød, at de overordnede inkluderingsmekanismer i stedet byggede på køn og civilstand. Differentieringen på køn ændredes fra en eventuel delvis inkludering af kvinder som følge af socialstand over en overordnet inkludering af mænd og ekskludering af kvinder til fuld inkludering af begge køn. Differentiering på civilstand skelnede mellem husbondens selvstændighed og tyendets afhængighed, der var mere afgørende for inkludering eller ekskludering end social stand.

Spørgsmålet om, hvem der skulle regnes som politiske medborgere, blev aktuelt, da den enevældige konge i 1831 udsendte anordning angående Provindzial-stændernes indførelse.⁹ Stænderforsamlingerne skulle bestå af mænd, der var grundbesiddere i byen eller på landet, ligesom valgret til stænderforsamlingerne var betinget af grundejendom.

Til gengæld var der ingen umiddelbar definition af, hvilket køn grundejeren skulle besidde for at opnå valgret, idet forordningen i omtalen af vælgerne begrænsede sig til begrebet medborger: "*I enhver af disse forsamlinger indtræder et sådant antal af deres medborgere dertil udnævnte mænd*".¹⁰ Det mest nærliggende er, at begrebet medborger var mandligt kønnet, men det er muligt, at grundejendom i udgangspunktet har fungeret som en ophævelse af køn, dvs. at ejendomsbesiddende enker også kunne få lov at stemme. I givet fald har socialstand (ejendommen) og civilstand (enkestanden = husstandsoverhoved) gjort enkelte kvinder til medborgere.¹¹

Da den endelige forordning om provindzial-stænderne blev udstedt i 1834, var grundejendommen (social stand) det overordnede kriterium for inkludering og ekskludering, ligesom det dannede baggrund for inddeling af vælgerne i valgklasser, og dette krav var stadig ikke specifikt kønnet.¹² Mens det generelle krav til grundejendom ikke var kønsspecifikt, blev kravene til vælgerens personlige egenskaber entydigt beskrevet i hankøn, og det var dermed klart, at den valgberettigede medborger kun kunne være en mand. Han skulle have et uplettet rygte, være mindst 25 år, være fuldt myndig og have fuld rådighed over sit bo.¹³ Dvs. at den sociale differentiering var den overordnede målestok for medborgerskabet, mens den specifikke differentiering skete ud fra personlige kvalifikationer, hvoraf mandligt køn var en.

Ved Grundlovens indførelse i 1849 opstillede man andre kriterier for valgretten. Junigrundlovens fædre var ikke i tvivl om, at valgretsindehaveren var en mand. Han var uberygtet, havde ind-

fødsret og var fyldt 30 år. Den mandlige valgretsindehaver blev beskrevet ud fra personlige kvalifikationer, herunder mandligt køn, der nu var gjort til overordnet inkluderingsstrategi. Der var en række andre krav, som skulle opfyldes for opnåelse af valgret, men de blev beskrevet som undtagelser og formuleret som negationer og kan betragtes som en underordnet ekskluderingsstrategi. Mandligt køn var som overordnet inkluderingsstrategi den afgørende forudsætning for en mulig opnåelse af valgret. Vælgeren måtte ikke stå i privat tjenesteforhold uden at have egen husstand, han måtte ikke have modtaget fattighjælp uden at have betalt den tilbage, han måtte ikke være ude af rådighed over sit eget bo, og han skulle have haft fast bopæl i valgkredsen i et år.¹⁴ De specifikke ekskluderinger var således af social karakter. De blev defineret ud fra en differentieringsakse fra selvstændighed til afhængighed, der ikke kun rummede sociale parametre, men også inkluderede civilstand.

På trods af tilløb til at etablere den almindelige valgret som demokratiets grundlag fik kravet om egen husstand ved privat tjenesteforhold husbondens kendte funktion som husholdets repræsentant til at slå igennem. Heri lå en vurdering af tyendets status som manglende den selvstændighed, der kunne give valgret. Kravet om egen husstand var ikke et generelt krav for valgettens opnåelse, men en undtagelsesbestemmelse, der gjorde det muligt for tyende at opnå valgret, fordi det frigjorde dem fra husbondens husstand og dermed en umyndig status. Det gjorde det muligt via civilstanden at hæve sig over den sociale ekskludering. Det centrale var, at den valgberettigede, den fuldgældige medborger, ikke var af-

hængig af andre, hverken i tjenesteforhold eller forsørgelse, som bestemmelsen om modtaget fattighjælp var udtryk for.

Med udgangspunkt i de sociale betæneligheder, som Grundlovens fædre havde ved udvidelsen af valgetten, har Henrik Horstbøll vist, hvordan det politiske medborgerskab, der blev etableret med Junigrundloven i 1849, kombinerede et moderne politisk statsborgerskab, hvor myndighed var afhængig af personlige kvalifikationer som oplysning, dannelse og personlig frihed med en protestantisk tradition for at bygge myndighed på husstandsbegrebet i form af den kristne husfader. Resultatet var en almindelig valgret, der i form af en husfaderlig ret gav alle sociale grupper adgang til politisk medborgerskab, men samtidig gjorde den personlige kvalifikation i form af selvstændighed synonym med husbonden.¹⁵ Det væsentlige er, hvordan den velkendte husbondfigur, dvs. civilstand, blev anvendt til at skabe inkludering uanset social stand, men med køn som en overordnet differentiering, idet det stadig kun var mandlige husstands-overhoveder, der fik valgret og politisk medborgerskab.

Kravet om husbondstatus som en forudsætning for det politiske medborgerskab var et krav om selvstændighed, der kun var eksplicit i forhold til de, der stod i et privat tjenesteforhold, dvs. at det fungerede som en social inkludering, idet mænd af højere social stand ikke så ofte stod i privat tjenesteforhold og dermed havde valgret uanset deres civilstand. Anette Faye Jacobsen har argumenteret for, at ejendom var helt centralt i debatten om politisk medborgerskab frem til Junigrundlovens udstedelse. Ejendom giver dels råderet og myndighed, og dels

skaber ejendom fællesskab med stat og retsorden. Junigrundlovens medborgerskab byggede ifølge Anette Faye Jacobsen på en udvidelse af ejendomsbegrebet, således at dette også kom til at rumme en inderliggjort, indre kapital i form af dannelse, hvilket igen betød en inkludering i det politiske medborgerskab uanset civilstand i den højere ende af den sociale skala.¹⁶ Kombinationen af en husbondvalgret med en valgret baseret på individuelle kvalifikationer skabte dermed en mulig inkludering af alle sociale grupper, afhængig af civilstand. Dertil kom en inkludering af de privilegerede klassers mænd, der kunne opfylde de personlige kriterier om selvstændighed uanset civilstand.

I kølvandet på det nationale nederlag i 1864 og en række forgæves forsøg på at skabe en grundlov, der omfattede både kongeriget og Slesvig,¹⁷ kom den gennemsete grundlov i 1866. Den gennemsete grundlov var kardinal i sin ændring af betingelserne for valgret til Landstinget. Hvor Junigrundloven havde haft en valgbarhedscensus til Landstinget,¹⁸ flyttede den gennemsete grundlov det konservative element til Landstingets vælgerkorps, der blev delt i to valgklasser, hvoraf denne ene var indkomstafhængig.¹⁹

Den privilegerede valgret – det forhold, at nogle var mere medborgere end andre og havde to stemmer, fordi de betalte mere i skat – blev skydeskive for Venstres²⁰ og Socialdemokratiets kamp for en udvidelse af valgretten frem til grundlovsændringen i 1915. Grundloven i 1915 repræsenterede et gennembrud for den lige og almindelige valgret. Valgret blev for første gang på landsplan specifikt givet til både mænd og kvinder, hvis

de havde indfødsret, var fyldt 25 år og havde fast bopæl i landet. Fattighjælp, der ikke var betalt tilbage, og manglende rådighed over eget bo betød stadig tab af valgretten.²¹ Ud over, at kvinderne blev regnet som medborgere, var det nye, at det private tjenesteforhold uden egen husstand ikke længere blev betragtet som umyndiggørende – husstandsoverhovedet repræsenterede med andre ord ikke længere hele husstanden, og dermed var valgretten endegyldigt individualiseret. Grundloven af 1915 betød således en bred inkludering og kraftig udvidelse af vælgerkorpsen med en definition af valgretten, der byggede på ligestilling ud fra civilstand og køn, mens udelukkelsen af fattighjælpsmodtagerne stadig betød en ekskludering fra medborgerskabet på socialt grundlag og ud fra en idé om afhængighed af andre.

Kampen om den almindelige kommunale valgret

At det unge demokrati havde svært ved at finde fodfæste, ikke kun i forhold til valgretten på det politiske plan,²² men også i den lokale forvaltning, ses af det faktum, at Venstre få år efter ordningen af hele det kommunale styre rejste et nyt forslag om almindelig valgret til de kommunale råd. Både i dette forslag og i en lang række efterfølgende forslag var det centrale kampen for den lige og almindelige valgret og ophævelsen af den privilegerede valgret, som de to valgklasser medførte.²³ Spørgsmålet om almindelig valgret til de kommunale råd blev gjort til en central del af Venstres ideologiske identitet. Fortællingen om kampen for den almindelige valgret fremstillede Venstre som et demokratisk parti, og deres egen fortælling om forslagernes

historie udgjorde en central del af deres identitet som oppositionsparti gennem 1800-tallets anden halvdel og Rigsdagens forfatningsstridigheder. I slutningen af århundredet havde spørgsmålet om den almindelige kommunale valgret udartede sig til et demokratisk kapløb mellem Venstre og Socialdemokratiet; en kamp om at fremsætte forslag og en kamp om historien, forstået som hvem der havde fremsat de mest demokratiske forslag hvornår.²⁴ Her spillede spørgsmålet om kvindelig valgret, og fra 1897, tyendes valgret, en central rolle.

Spørgsmålet om, hvordan den kommunale forfatning skulle indrettes, var uafklaret med Grundloven af 1849, der

KLODS-HANS

♦ ♦ D. 21. MARTS 1909 ♦ ♦ 102. AARG. NR. 28 ♦ ♦

Lukket Bysrådsmede (Efter at Kvindernes Valgret er gennemført) Tegnet af Axel Thomsen

Fig. 1. Fra det satiriske ugeblad *Klods-Hans*. *Kønsstereotyper og opfattelsen af kvinderne som et forstyrrende element i det seriøse politiske arbejde prægede propagandaen mod den kvindelige valgret. Klods-Hans, 21. marts 1909.*

blot lovede en ordning af kommunernes selvbestemmelse med § 96: "*Communnernes Ret til, under Statens tilsyn, selvstændig at styre deres Anliggender, vil blive ordnet ved Lov*".²⁵ Spørgsmålet om, hvordan det kommunale selvstyre skulle indrettes og herunder reglerne for valgene, blev derfor hurtigt en politisk kamplads mellem de, der ville fortsætte junigrundlovens ånd i den lokale forvaltning, og de, der mente, at man i begejstringens rus måske var kommet til at gå et skridt for langt ad den almindelige valgets vej.

Den sene enevælde havde efter indførelsen af Stænderforsamlingerne også etableret et lokalstyre med folkelig deltagelse. I 1837 havde Købstadsloven indrettet et bystyre bestående af en folkevalgt borgerrepræsentation og en kongevalgt magistrat eller borgmester.²⁶ København fik i 1840 en magistrat, der ud over kongevalgte medlemmer også bestod af rådmænd valgt af folkevalgte borgerrepræsentanter. Det kommunale styre, sogneforstanderskaberne, kom i 1841 til at bestå af en blanding af folkevalgte bønder og selvskrevne medlemmer i form af sognepræsten, de store lodsejere og herredsfogeden. For både sogneforstanderskaberne, købstædernes bystyre og Københavns magistrat satte krav om grundejendom eller skattebetaling af en vis størrelse begrænsninger på det folkevalgte element,²⁷ dvs. at den overordnede differentieringsakse var social med grundejendom og skattebetaling som det dominerende kriterium for inkludering, som tilfældet havde været med stænderforsamlingerne.

Tre forskellige forslag havde i 1850 og 1851 forsøgt at indrette de kommunale valg efter Grundlovens valgetsideal, dvs. valgret til Folketinget samt bopæl i og en

form for skattebetaling til kommunen.²⁸ Koblingen af kommunal valgret til skattebetaling var central, og ideen om et lokalt politisk medborgerskab havde dermed ikke, som det nationalpolitiske, løsrevet sig fra ejendomsbegrebet. Der skulle gå næsten 50 år, før Socialdemokratiet begyndte at udfordre koblingen af ret og pligt fastsat ved skattencensus og dermed udfordre den sociale ekskludering fra det lokale medborgerskab.

I 1852 fremkom det første forslag, der etablerede to valgklasser og lod den største del af et lokalt kommunalt råd vælge af de folketingsvælgere, der havde betalt skat til kommunen, og den mindste del af den højst beskattede fjerdedel. Valgordningen med to valgklasser til de kommunale råd blev stadfæstet i 1855, og principperne om dobbelt valgret blev efterfølgende videreført i kommunallovne. Købstædernes styrelse blev i 1860 indrettet således, at den største del blev valgt af samtlige skatteydere med valgret til Folketinget og den mindre del af de højst beskattede. Modellen blev desuden gentaget med endnu en landkommunallov i 1867, mens ordningen af Københavns Kommunes valgretsforhold fulgte en lidt anden model. Her blev der i 1865 opnået enighed om ikke at dele vælgerne i to valgklasser, men til gengæld gøre valgreppen afhængig af en skattebetaling på mindst 200 rigsdaler.²⁹ Det betød, at en stor gruppe af skattebetalende folketingsvælgere i København pga. et socialt ekskluderingsprincip ikke fik nogen form for valgret. Da den gennemsete grundlov ændrede valgreppen til Landstinget, var principperne dermed allerede kendt fra det kommunale niveau.

Spørgsmål om kvindelig valgret kom ind i debatten om valgreppens udvidelse i

1886 med et forslag om kvinders valgret og valgbarhed til Københavns Borgerrepræsentation. Forslaget skal ses både som en del af den fortrinsvis Rigsdags-eksterne debat om kvinders stilling i samfundet, der bl.a. samme år udmøntede sig i etableringen af Kvindelig Fremskridtsforening, som en del af den generelle samfundsdebat om valgreppen og forfatningsforholdene i al almindelighed og som en del af den Rigsdagsinterne debat. Drude Dahlerup har kategoriseret de argumenter, der blev anvendt i kampen for kvinders valgret i tre argumentationstyper: de naturretlige, der byggede på, at mænd og kvinder var født lige, og at kvinder derfor skulle have valgret; at det pga. kvindernes særlige kompetencer ville være godt for samfundet, hvis kvinder fik valgret, og endelig, at kvinder skulle have lov til at varetage deres egne interesser.³⁰ Jeg vil i det følgende argumentere for betydningen af at se spørgsmålet om kvindelig valgret i en bredere sammenhæng.

Kravet om den almindelige valgret til de kommunale råd var i 1886 ikke kun til stede hos Venstre på Rigsdagen, men var i høj grad et folkekrav, der blev suppleret og understreget af tidens forfatningskamp mellem Estrups Højre-regering og Venstre. Siden Venstre i 1871 opnåede flertal i Folketinget, havde de krævet folketingsparlamentarisme, men i 1885 havde Estrup opløst Rigsdagen, fordi han havde et flertal i folketinget imod sig, og året havde været præget af folkemøder, demonstrationer og protester på alle samfundsniveauer.³¹ Traditionelt er forsvarssagen og de provisoriske finanslove tildelt en central placering i forfatningskampen, men det økonomiske spørgsmål må ses som et våben, som fortrinsvis magthaverne, dvs. Estrup,

kunne spille.³² Derimod fremstår debatten om, hvordan demokratiet rettelig skulle indrettes og dermed valgrettens kriterier som et område, hvor oppositionen kunne udfordre regeringen og markere dens udemokratiske fremfærd.

Det forekommer derfor rimeligt at se spørgsmålet om demokratiets udformning og valgrettens forudsætninger som en del af den overordnede politiske dagsorden og debatten om kvindelig valgret som en del af Rigsdagens debat om den kommunale valgret. Det første forslag til kvindelig valgret og valgbarhed var en del af et samlet forslag til ændringer af måden, hvorpå valgene til borgerrepræsentationen foregik. Forslaget rummede, udover den kvindelige valgret, en bestemmelse om ophævelsen af den eksisterende skattecensus, dvs. kravet om en minimums skattebetaling for opnåelse af valgretten, og en bestemmelse om indførelse af forholdstalsvalg.³³

Forslaget blev sendt i udvalg efter første behandling i Folketinget. Udvalget anbefalede, at spørgsmålet om kvindelig valgret blev begrænset til kun at rumme ”enker og andre ugifte Kvinder, som forestaa en Husstand, eller som paa en eller anden Maade indtage en selvstændig Stilling, og i Øvrigt fyldestgjøre alle lovbestemte Betingelser for Udøvelsen af den omhandlede Ret” og til ikke at omfatte valgbarhed. Dvs. at civilstand som husbond blev gjort til det afgørende argument, og køn underordnet dette.³⁴ Der blev dog brugt relativt begrænset tid og energi på at argumentere for den kvindelige valgret, der derfor ikke fremstår som central for forslaget, mens spørgsmålet om forholdstalsvalg blev udfoldet særdeles grundigt.³⁵

Den umiddelbare kontekst, som det første forslag om kvindelig valgret indgik

i, indikerer, at der var andet og mere på spil end blot spørgsmålet om kvindernes deltagelse i valgene til de kommunale styrelser. Forslaget bragte kvinderne ind i debatten om den almindelige valgret,³⁶ og spørgsmålet om kvindelig valgret og eventuelt valgbarhed blev rejst flere gange i de følgende år. Forslagene varierede i indhold, i forhold til hvilke kvinder, der blev inkluderet, og de blev rejst både alene og som en del af forslag om almindelig valgret til kommunale råd.

Tidspunktet for inddragelsen af spørgsmålet om kvindelig valgret i debatten om den almindelige valgret og de øvrige lovforslag, som blev debatteret i denne forbindelse, gør det oplagt at se ikke kun den kommunale valgret, men også specifikt den kvindelige valgret, som et af de kort, der blev spillet i forfatningsstriden mellem Højre og Venstre. Spørgsmålet om den almindelige kommunale valgret var central i forfatningsstriden med sine nærmest årlige fremsættelser af lovforslag og omfattende debatter af valgrettens og demokratiets grundlag.³⁷ Med sit potentiale for en kraftig udvidelse af vælgerkorpset var den kvindelige valgret en del af denne debat.

Den almindelige valgret – det sociale aspekt

Debatten om den almindelige valgret til de kommunale råd var præget af et væsentligt rettigheds- og retfærdighedstema, der kobledede individets pligter over for samfundet med de rettigheder, den enkelte omvendt kunne tildeles. Individet blev til medborger via en pligtrelation til samfundet. Uden pligter over for samfundet blev individet ekskluderet fra medborgerskabet, omvendt var pligter en

Fig. 2. Folketinget vedtager Grundloven 1915. Et flertal af mændene i denne forsamling havde på tidspunktet for grundlovsændringen været villige til at udstrække valgetten til deres kvindelige medborgere i godt 25 år. Kvindemuseet i Danmark, Århus.

platform for at kræve rettigheder. Derfor blev defineringen af omfanget og arten af de for rettigheder nødvendige pligter en central kampplads. Kampen om at definere medborgerskabets pligter bevægede samfundet fra den privilegerede valgrets sociale prioritering i inkluderingsstrategien mod en situation, hvor pligten som princip frem for pligtens omfang bestemte inkluderingen. Det var fortsat ekskluderende at modtage fra samfundet, dvs. at fattighjælpsmodtageren var ekskluderet. De følgende afsnit vil desuden vise ekskluderingen på køn og civilstand. Inkluderingen af flere sociale grupper førte til en debat om samfundets formål og et opgør med tanken om,

at kommunerne kun var en forening af skatteydere.

Den privilegerede valgret var udgangspunkt for debatten om den kommunale valglov for alle Rigsdagens politiske grupperinger. Højre opfattede den privilegerede valgret som en naturlig og retfærdig beskyttelse af det privilegerede mindretal.³⁸ Princippet bag den privilegerede valgret var, at de, der betalte mest i skat, også havde ret til at bestemme mest. Et hovedargument for bevarelsen af den privilegerede valgret var, at de bedste skatteydere havde den største interesse i, hvordan pengene blev anvendt.³⁹ Rationalet var, at de, der betalte meget i skat, ville være sparsom-

melige og varsomme med anvendelsen af kommunens penge, mens de, der ikke betalte så meget, ville være mere rundhåndede med de kommunale goder, som de selv skulle nyde godt af, dvs. skole, sundhedsvæsen og aldersforsørgelse.⁴⁰ De privilegerede vælgere så det som en uretfærdighed mod de besiddende, hvis den almindelige valgret gjorde det muligt for de nydende at tømme lommerne på de ydende.⁴¹ Derfor kæmpede de længst muligt for opretholdelse af den privilegerede valgrets strategi for gradvis inkludering i medborgerskab ud fra sociale faktorer.

Da loven om kommunale valg endelig blev vedtaget i 1908, betød den en udvidelse af den almindelige valgret i forhold til Grundloven, fordi den gav valgret til kvinder og tyende. Hovedparten af den tid, hvor den almindelige valgret blev debatteret, var ønsket fra oppositionen ikke at udvide den kommunale valgret mere end den landspolitiske, men blot at bringe den kommunale valgret i overensstemmelse med Grundlovens ånd.⁴² Der blev talt om at skabe *lighedsbestemmelser* og om at fjerne *urimeligheder* og skabe *retfærdighed*.⁴³ Rettigheder og retfærdighed var en af debattens helt centrale problemstillinger, der rummede to centrale aspekter: Hvem, der kunne kræve valgret ud fra et retfærdighedsargument, og hvilken vægt deres stemmer skulle gives.⁴⁴ Retfærdighedsargumentet var simpelt: Samme forpligtelse i form af skattebetaling burde føre til samme rettighed i form af valgret.⁴⁵ Retfærdighedsargumentet var ikke kun at finde i debatten om kvindelig valgret, hvor Dahlerup har lokaliseret det; det var et af tidens bærende argumenter for almindelig valgret, der fik ekstra styrke i debatten om lokal valgret, hvor kravet om skatte-

betaling fungerede som en ekstra ekskluderingsstrategi. Tydeligst var det i forhold til Københavns Borgerrepræsentation, hvor valgencensus ekskluderede en del skatteydere fra valgretten.

Retfærdighedsargumentet betvivlede ikke i sig selv rettighedernes afhængighed af pligter over for samfundet og krævede således mere end Grundlovens krav om økonomisk og personlig selvstændighed for at skabe inkludering. Men rettighedsproblematikken havde også et andet aspekt: Hvordan den enkelte stemme skulle tælle, og dermed hvilken reel ligestilling landets medborgere skulle have. For Venstre var det centralt ikke kun at give alle skatteydere adgang til at stemme, men også at give lige adgang til at stemme. Ud fra en retfærdighedsbetragtning var det lige så uretfærdigt, at nogle vælgere fik to stemmer, fordi de betalte mere i skat, som at nogle ikke fik en stemme, selvom de betalte skat. Derfor blev kampen mod den privilegerede valgret afgørende.

Det bærende argument mod den privilegerede stemmeret var, ud over den generelle uretfærdighed, at det skabte uheldige skel i befolkningen. Erfaringerne fra landspolitikken, hvor den privilegerede valgret til Landstinget skabte grundlag for de to tings meget forskellige sammensætning og nærmest uløselige konflikt, lå bag talen om skel i befolkningen og styrkede argumentet. Derfor var argumentet om det skel, den privilegerede valgret skabte, også et argument for, at den almindelige valgret kunne samle befolkningen og skabe vækst; underforstået i modsætning til den stilstand som den landspolitiske situation havde skabt.⁴⁶ Den privilegerede valgret understregede det sociale og klasseafhængige aspekt af forfatningskampen og diskussionen

om demokratiets udformning, fordi den understregede, at nok var almuen blevet inkluderet i det politiske medborgerskab via husbondautoriteten, men det var samtidig en ekskludering fra det fulde politiske medborgerskab, som stadig var bundet til ejendom.

Ideen om pligter som en forudsætning for rettigheder skabte to mulige inkluderingmekanismer: en, hvor alle, der hav-

de pligter, blev inkluderet på lige fod, og en, der inkluderede dem med flest pligter mest og i samme bevægelse ekskluderede fra fuldt politisk medborgerskab på socialt grundlag. Ingen stillede dog spørgsmålstegn ved, at modtagelse af fattighjælp betød tab af valgret; man kunne således ikke både være nydende, dvs. afhængig, og have rettigheder. Rettighederne fulgte af det, man ydede til

Fig 3. Kvindetoget til Christiansborg 1915. Kvindetoget i anledning af grundlovsændringen i 1915 var medvirkende til at manifestere billedet af den kvindelige valgret som det væsentligste element i den nye valgret. Kvindehistorisk Samling, Statsbiblioteket, Århus.

samfundet. Et forslag om, at man efter 12 måneder uden fattighjælp skulle genvinde sin valgret, dvs. uden at den var tilbagebetalt eller eftergivet, som Grundloven krævede, vakte stor harme hos Højre.⁴⁷ Afhængigheden skabte en varig ekskludering, der kun kunne ophæves ved tilbagebetaling og dermed etablering af ligeværdigt medlemskab af samfundet.

Efterhånden ændrede kravet om de eksisterende vælgers ret til at deltage på lige fod sig til et krav om, at alle, der opfyldte betingelserne for valgret med hensyn til selvstændighed, myndighed og skattebetaling, havde ret til at deltage, dvs. at spørgsmålet om kvinder og tyende blev aktualiseret. Ikke alene havde de ret til at deltage, men det ville give et bedre samfund, hvis de gjorde det. Argumentet mod den ekskluderende og forskelsbehandlende privilegerede valgret blev til et argument for den måde, hvorpå en inkluderende, bred og ligestillet vælgerskare ville gavne samfundet. Dermed drejede debatten sig ikke kun om individets rettighed og den almene retfærdighed, men i høj grad også om, hvordan man definerede samfundet og hvilket lokalsamfund, man ønskede at skabe.

Argumentet for den privilegerede valgret og for, at de, der betalte mest til fællesskabet, havde ret til at bestemme, byggede på en idé om kommunerne som et økonomisk fællesskab, hvis interesser skulle varetages af dem, der var bidragsydere i det økonomiske fællesskab. De kommunale råd blev betragtet som skatteydernes repræsentation,⁴⁸ en idé, der rakte bagud i tid til stænderforsamlingernes krav om ejendom som inkluderingsstrategi. Over for dette syn arbejdede en anden definition af det

lokale fællesskab sig frem. Kommunerne blev i stigende grad set som varetagere af humane interesser, og især med en række humane reformer i slutningen af 1890'erne blev varetagelsen af det større arbejde og ansvar i de kommunale råd koblet med betydningen af almindelig valgret og bred opbakning i befolkningen.⁴⁹ Den almindelige valgret ville styrke sognerådenes anseelse og myndighed, fordi de byggede på et bredere grundlag, og det blev centralt med sognerådenes udvidede ansvarsområde.⁵⁰ Et mere inkluderende begreb om medborgerskab ville med andre ord skabe større legitimitet bag det kommunale arbejde.

Desuden argumenterede fortalere for den almindelige valgret for, at de fattigere dele af befolkningen var sparsommelige mennesker, der ville overføre denne sparsommelighed til de kommunale budgetter – underforstået, at de levede i en sparsommelighed, som de privilegerede vælgere aldrig ville få personlig erfaring med.⁵¹ Dertil kom, at de fattige samfundsgruppers personlige kendskab til bl.a. skole og fattigvæsen i kommunen gav dem erfaring og kompetence inden for disse områder, der kunne udnyttes positivt i det kommunale styre.⁵² Det centrale var, hvilket kommunalt samfund man ønskede at skabe, og hvad der blev defineret som de vigtige kommunale opgaver, samtidig med at kompetence også begyndte at skabe inkludering blandt de nederste samfundslag. De særlige kompetencer som en vej til valgret var ikke kun koblet til de særlige kvindelige kompetencer, som Dahlerup har lokaliseret som et centralt argument for kvindelig valgret. Kompetencer fremstår som en generel måde at skabe inkludering på i perioden, hvilket også fremhæves af Faye Jacobsens tolkning af ejendoms-

begrebets udbredelse til at rumme kompetence. Kompetence blev en inkluderingstrategi, noget man kunne stille til samfundets rådighed – en ydelse, som skattebetaling var det.

Almindelig valgret var ikke kun et spørgsmål om principielle rettigheder, men også om muligheden for i praksis at håndhæve disse rettigheder. Derfor kom debatten om den almindelige valgret også til at rumme betragtelige elementer af overvejelser omkring adgangen til valg, åbningstiderne på valgstederne og valgstedernes geografiske beliggenhed.⁵³ Debatten og overvejelserne viser samfundets gradvise tilpasning i en demokratiseringsproces, hvor det ikke alene drejede sig om, hvordan man definerede rettigheder og pligter, men også om hvordan man indrettede et demokratisk samfund, og hvordan arbejderens ret til at stemme kunne forenes med arbejdsgiverens ret til hans arbejdskraft,⁵⁴ en overvejelse, der ikke var essentiel så længe, at ideen om demokrati var båret af en forestilling om, dels, at de rige og dannede skulle lede de andre, dels, at husbonden repræsenterede hele sin husstand. Den gradvise ændring af demokratibegrebet til det Højre definerede som flertalsvælde og flertalsabsolutisme, nemlig at de 51 % af befolkningen bestemte over de resterende 49 %, ses af den intense debat om, hvad der var mest demokratisk; de to valgklasser, valgkensus eller forholdstalsvalg.⁵⁵ Debatten og denne demokratiseringsproces stillede bl.a. nye krav til valgenes afvikling, til den afstand, der var til valgstederne, til at valgstederne havde åbent til kl. 8 om aftenen, og til at arbejderne både i byen og på landet fik fri, så de kunne nå at stemme.⁵⁶ Viljen til ikke kun at give ret-

tigheder, men også skabe reel inkludering via muligheden for at stemme, kan tolkes som udtryk for valgret begrundet i retten til at varetage egne interesser som samfundsgruppe; den sidste af de argumentationsformer, som Dahlerup havde lokaliseret i relation til den kvindelige valgret.

Kvindelig valgret – kønsaspektet

For både Venstre og Socialdemokratiet blev spørgsmålet om kvindernes kommunale valgret og valgbarhed et spørgsmål om at vise demokratisk sindelag. I diskussionen blev der hyppigt refereret til situationen i udlandet, og Danmark blev enten betegnet som tilbagestående i forhold hertil eller som en del af den civiliserede kreds af lande, der burde tilstå kvinder denne ret: ”I civiliserede Lande maa man indrømme kvinderne valgret.”⁵⁷ Ligeledes blev de gode erfaringer med kvindelig valgret, som efterhånden dukkede op i udlandet, trukket ind i debatten.⁵⁸ Efter 1903 blev det også et bærende argument, at man med loven om menighedsråd dette år havde valgt at give valgret til både kvinder, også gifte kvinder, og tyende.⁵⁹

Som nævnt indgik spørgsmålet om kvindelig valgret i den politiske strid mellem Estrups Højreregering og Folketingets flertal. Kvindelig valgret ville betyde en mobilisering af nye vælgere og en betragtelig udvidelse af vælgerkorpset, vel den største ændring af vælgerkorpsets størrelse, som kunne foretages med en enkelt ændring af valgloven. Netop udvidelsen af vælgerkorpset kom især med tiden til at præge debatten om kvindelig valgret på en måde, der antyder, at en væsentlig del af modstanden ikke så meget gik på det principielle i at give kvinder medindflydelse som på

det sociale aspekt. Det blev ikke anset som værende i samfundets interesse at udvide vælgerkorpset så kraftigt.⁶⁰ Spørgsmålet var, om kvindelig valgret, bl.a. med sin udvidelse af vælgerkorpset, ville betyde en samfundsrevolution, som nogle Højrefolk agiterede for, eller om det ville være ubetydeligt i forhold til de andre ændringer af valgretten, som blev diskuteret.⁶¹

Da den første modstand mod tanken om kvinders involvering i det offentlige politiske liv var overvundet, kunne også konservative kræfter argumentere for det retfærdige i at give valgret til fx gårdmandsenker, der bestyrede store bedrifter og betalte betydelige beløb i skat til kommunen.⁶² De opfyldte både kravet om myndighed og var, som det blev formuleret i de første lovforslag, alene udelukket fra at stemme på baggrund af deres køn, på trods af de inkluderende kompetencer, de besad.⁶³ Der blev etableret en relativ enighed om den principielle urimelighed i denne ekskludering udelukkende på køn, og samtidig var det næppe hos de rige gårdmandsenker, man så den store sociale trussel i en udvidelse af vælgerkorpset med kvindelige vælgere.⁶⁴

Det problematiske var de ugifte kvinder over 25 år, der siden 1857 havde været myndige og dermed reelt også opfyldte kravene til valgret.⁶⁵ Tanken om, at sypiger og rengøringskoner ville få valgret og indflydelse på det kommunale styre, vakte en modstand hos Højre, der var langt stærkere end det principielle i kvindelig valgret: "Det er en uting, når køn er vigtigere end social status."⁶⁶ Klarere kan det ikke siges, at social ekskludering var vigtigere end ekskludering på køn. Men de var samtidig på det rene med umuligheden i at give de

gårdmandsenker, der efter deres mening fortjente indflydelse valgret, uden også at give den til sypigen. De trøstede sig med, at de kvindelige gårdejere ville have indflydelse lokalt, også uden valgret.⁶⁷

Spørgsmålet om kvindelig valgret var ud fra et rettighedstema problematisk i to sammenhænge. Det var vanskeligt at betvivle den ugifte, myndige kvindes principielle ret til at nyde de rettigheder, som normalt fulgte af skattebetaling. Men socialt ønskede man fortsat at opretholde en ekskludering af de nederste lag, af sypigen, og i forhold til civilstandsaspektet var der et modsatrettet ønske om også at kunne inkludere den gifte kvinde. Det sociale og civile aspekt skabte og opretholdt således en ekskludering grundet på køn.

Kvindelig valgret blev betegnet som en naturlig menneskeret, og rettighedsaspektet var hele vejen igennem et centralt punkt i diskussionen af kvindelig valgret.⁶⁸ Kvinden bar alle byrder i samfundet fælles med manden, men blev stillet lige med umyndige børn og forbrydere i forhold til rettigheder.⁶⁹ Den relative enighed om, at retten til at deltage i valg fulgte af skattebetaling, gjorde det vanskeligt at argumentere imod det retfærdighedskrav, der blev rejst om kvindelig valgret ud fra princippet: samme forudsætninger og forpligtelser burde føre til samme rettigheder.⁷⁰ Kravet blev imødegået af enkelte røster, der ikke mente, at valgret, især ikke kommunal valgret, var en menneskeret. Kvindelig valgret skulle være en gevinst for staten og ikke kun en retfærdighed.⁷¹ Ud over det sociale aspekt var en del af problemet, at rettighedskravet kun fungerede i forhold til ugifte kvinder, enker og separerede hustruer, idet alle gifte

kvinder var underlagt deres mands myndighed og dermed hverken var skattebetalende eller myndige. Det var problematisk, fordi ægteskabet samtidig var den norm, som man ønskede, at kvinder opfyldte, og det var selvmodsigende at straffe kvinder, der indgik i ægteskab ved at fratage dem en ret, de besad uden for ægteskabet.⁷²

Omvendt, hvis man gav gifte kvinder valgret, var der nok tale om en ligestilling på det valgretslige område, men en ligestilling, der blev til i form af en særbehandling, nemlig dispensation fra kravet om myndighed.⁷³ Kravet om skattebetaling kunne eventuelt omgås ved at betragte mandens skattebetaling som repræsentant for hele husstanden, hvilket den reelt også var, fordi gifte kvinders manglende rådighed over egne økonomiske midler betød, at det var manden, der var registreret som skattebetaler for kvindens eventuelle formue og lønindtægt.⁷⁴ Til gengæld var det kun få røster, der argumenterede for, at en logisk følge af valgret til myndige og selvstændige kvinder måtte være, at man gav gifte kvinder økonomisk selvstændighed og myndighed.⁷⁵ Spørgsmålet om gifte kvinders valgret blev kompliceret af overvejelser om, hvad det ville betyde for harmonien i ægteskabet, hvis manden og hustruen stemte på hvert sit parti eller på hver sin kandidat, eller hvis kvinders valgbarhed betød, at et ægtepar kom til at sidde i samme kommunalråd.⁷⁶

Et andet aspekt af myndighedsspørgsmålet var kvinders dannelsesniveau. Det var en diskussion, der for så vidt vedrørte hele spørgsmålet om den almindelige valgret, fordi den satte fokus på grundlæggende overvejelser i demokratiet, nemlig hvor udviklet et folk skal være for at kunne varetage styrelsen af landet

og af kommunale opgaver.⁷⁷ Den var sat på spidsen i forhold til diskussionen af kvindernes valgret, fordi man med rette kunne hævde, at kvinderne ikke var opdraget til at tænke politisk eller undervist i politik. Derfor blev det fremført, at kvindernes generelle udviklingsniveau, forstået som dannelse og uddannelse, måtte ændres betragteligt, før en politisk repræsentation kunne komme ind i billedet.⁷⁸ Omvendt vakte argumentet modstand hos fortalere, der ikke ønskede at trække sagen mere ud, men hellere ville give rettighederne først og lade dannelsen følge deraf,⁷⁹ som tilfældet til dels havde været med Stænderforsamlingerne, der gav den mandlige befolkning sin politiske opdragelse. I sidste ende var det en anden type kompetencer end traditionel national og politisk dannelse, der blev et argument for at inkludere kvinderne i medborgerskabet.

Den grundlæggende diskussion for og imod kvinders deltagelse i det offentlige politiske liv var generelt præget af en diskussion af kønsnormer, forstået som det kulturelle ideal for det, der betragtes som naturlige egenskaber hos mænd og kvinder. Fra en stærk modstand mod kvinders tilstedeværelse i det offentlige rum i forbindelse med det første forslag var denne del af debatten meget aftagende og endte i en stort set stiltiende accept af rimeligheden i denne del af forslaget ved den endelige vedtagelse i 1908.⁸⁰ Alligevel tegnede to maskulinitetsidealer sig gennem hele denne debat. Med aftagende indflydelse var det det konservative maskulinitetsideal, der markerede sig omkring en klassisk forestilling af kvindens plads i hjemmet og mandens rolle dels i det offentlige og dels som kvindens beskytter.⁸¹ Der var således

ikke tale om tilsidesættelse af kvindens rettigheder, når hun blev nægtet valgret, men en varetagelse af hendes sande interesser, idet hun blev skærmet fra den beskidte politiske kamp. Desuden var der tale om en værdsættelse af kvindens sande og naturlige kompetencer i hjemmet og omsorgsrollen.⁸² Selv i debatten i 1903, hvor adresserne fra kvinderne havde været mange, og kvindesagsforeningerne officielt havde rejst kravet om valgret, blev der argumenteret for, at det var en *"Uret at paatvinge Kvinderne en Valgret, de slet ikke ønske og slet ikke bryde sig om."*⁸³

Omvendt blev kravet om kvindelig valgret rejst og forsvaret ikke alene med udgangspunkt i hendes eventuelle myn-

dighed og skattebetaling, men også ud fra en maskulinitetskonstruktion, der kendetegnede de radikale kræfter i Venstre og Socialdemokratiet. Her blev kvinden med udgangspunkt i hendes særlige kompetencer betragtet som en ligeværdig medborger med krav på ligeværdig behandling. Begge kønskonstruktioner havde givetvis udgangspunkt i det levede livs praktiske erfaringer på forskellige sociale niveauer. Fælles for dem var opfattelsen af de kvindelige kompetencer som særlige og forskellige fra de mandlige; hvad enten disse kvindelige kompetencer så var naturlige eller kulturelt opøvede og gav anledning til inkludering eller ekskludering fra det politiske medborgerskab.

Fig. 4. Landstingssalen 28. maj 1918 ved åbningsmødet. I alt blev fem kvinder valgt til Landstinget i 1918. Kvindemuseet i Danmark, Århus.

Netop kvindens særlige kompetencer blev sammen med rettighedsargumentet et bærende argument for hendes valgret. Kvinden kunne bidrage positivt til det kommunale liv med udgangspunkt i sine særlige kompetencer inden for omsorg, skolevæsen, fattigvæsen og ældrepleje.⁸⁴ Det ses her, hvordan kvindens tidlige erhvervs erfaring inden for skoleområdet og erfaring i det filantropiske arbejde blev et argument, der banede vej for det politiske engagement. De kompetencer, som kvinden havde erhvervet via det konkrete arbejde, blev i debatten respekteret som mere end blot naturlige evner. De blev, i hvert fald i dele af det politiske spektrum, snarere opfattet som erhvervede kompetenceområder.⁸⁵ I takt med udviklingen af en samfundsmodel, hvor kommunerne i højere grad blev anskuet som mere end et økonomisk fællesskab, blev der også øget plads til argumentet om, at det var en fordel at have kvinderne med i den kommunale styrelse, og at mange af kommunalbestyrelsens opgaver appellerede mere til kvinders kompetencer end til mænds.⁸⁶ Som forholdet også var med det sociale aspekt, blev kompetencer i stigende grad en faktor, der inkluderede kvinderne i medborgerskabet. Tidligere ekskluderingsstrategier som køn og klasse blev sat ud af kraft eller ligefrem gjort til en inkluderingsmekanisme med kompetenceargumentet.

De kvindelige kønsnormer skabte ikke en entydig inkludering eller ekskludering i forhold til det politiske medborgerskab. På den ene side ekskluderede kvindens traditionelle rolle i hjemmet hende, på den anden side skabte netop disse kompetencer en inkludering. Situationen var vanskelig i forhold til kvindens civilstand, idet den ugifte kvinde

kun var ekskluderet på sit køn og kunne rejse et rettighedskrav på baggrund af sin skattebetaling, mens den gifte kvinde uden økonomisk og personlig myndighed var ekskluderet, men via en undtagelsesbestemmelse i sidste ende blev inkluderet på baggrund af sit køn og sine kompetencer. Hvis den ugifte, selverhvervende kvinde måtte inkluderes ud fra skattebetaling og et deraf følgende retfærdighedsargument, blev den gifte kvinde det også ud fra kønsfællesskabets retfærdighedsargument og ønsket om ikke at gøre forskel og derved gøre ægteskabet til en ulempe i forhold til medborgerskab. Det sociale aspekt spillede desuden ind både i forhold til at begrænse viljen til at inkludere den ugifte kvinde i begyndelsen af perioden og som et argument for en inkludering af den gifte kvinde, herunder borgerskabets hustruer og kvindesagskvinderne.

Tyendes valgret – det civile aspekt

Med Socialdemokratiets første forslag om almindelig kommunal valgret i 1897 dukkede spørgsmålet om valgret til tyende op i den næsten 50 år lange debat om demokratiets grænser. Diskussionen af den kvindelig valgret havde på mange måder banet vejen for en diskussion af også tyendes valget. Det samme rettighedstema gjorde sig gældende i forhold til tyende, idet de ofte var skattebetalende, men ikke havde valgret, fordi de var i et privat tjenesteforhold uden at have egen husstand. Kravet til egen husstand for at opveje den umyndiggørelse, der lå i at være i et privat tjenesteforhold, var overtaget fra definitionen af valgretten til Rigsdagen. Med Socialdemokratiets fremgang på den politiske scene blev

det aktuelt at stille spørgsmålstegn ved, hvorfor lige den del af arbejdsstyrken, der begav sig ind i et privat tjenesteforhold, skulle fratages retten til valg. I en rettighedsoptik fremstod det som udemokratisk at afskære skattebetalende tyende fra valgret,⁸⁷ især på et tidspunkt, hvor industrialiseringen betød, at flere arbejdere havde valgret uden at have egen husstand, fordi de ikke var i privat tjenesteforhold.

Det rettighedskrav, der blev skabt af skattebetaling, blev imødegået af kravet om myndighed. Tyende blev betragtet som tilhørende husbondens husstand og blev derfor ikke regnet som selvstændige og fuldt myndige personer.⁸⁸ De blev repræsenteret af deres husbond, og valgret kunne kun nydes af selvstændige personer. Som tilfældet var med de gifte kvinder, ville en ligestilling i forhold til valgretten for skattebetalende tyende ske på baggrund af en særbehandling i form af dispensation fra kravet om selvstændighed.⁸⁹ Betragtningerne om tyendes umyndige stilling i samfundet pegede bagud til husbondens placering i det absolutistiske regime og i Luthers hustavle og anskueliggør Horstbølls argument om, at valgrettens opkobling på husbondautoriteten i sidste instans var en måde at skabe en social bred valgret, uden at den blev uantagelig for samfundets spidser.⁹⁰ Husbondens status blev udfordret af Socialdemokratiet ud fra en holdning om, at tyendet bidrog med arbejde til samfundet, som alle andre arbejdstagere, og rettelig skulle tildeles en position som netop almindelige arbejdstagere.⁹¹ At tiden omkring århundredeskiftet var kommet til et opgør med sociale skel opretholdt med civilstanden som argument, ses også af Faye Jacobsens behandling af Medhjælperloven,

der i 1921 endelig gjorde op med tyendets manglende selvstændige stilling underlagt husbondens autoritet.⁹²

I debatten ses en vis bekymring for, hvordan det ville påvirke forholdet i husholdet og relationen mellem husbond/madmor og tyendet, hvis flere i husstanden havde stemmeret.⁹³ Socialdemokratiet ville med valgretten til tyende ikke alene fjerne den privilegerede valgrets skel, men alle samfundets skel og samtidig gøre det mere attraktivt at være tyende. Valgretten til tyende ville som den almindelige valgret generelt skabe mere harmoni i stedet for bitterhed og skel i samfundet.⁹⁴ Igen blev det gjort til et bærende argument, at inkludering ville skabe enhed frem for sociale spændinger; inkluderingen ville her opretholde det sociale krav om skattebetaling, men fravige det civilstandsmæssige, der grundede sig i husbondens autoritet i forhold til husstandens medlemmer.

Hovedargumentet mod tyendes valgret havde tidligere været det pres, som man forventede, at tyendet kunne blive udsat for fra husbondens side. Da de kommunale valg ikke i udgangspunktet var hemmelige, frygtede man, at husbonden kunne disponere over sit tyendes stemmer. Både i forhold til gifte kvinders valgret og i forhold til tyendes valgret var bekymringen, at det reelt ville betyde flere stemmer til husbonden. Det første lovforslag, der involverede stemmeret til tyende, involverede derfor også et forslag om hemmelig afstemning, hvorved et af argumenterne imod tyendes valgret ville bortfalde.⁹⁵ Det gjorde det vanskeligt at opretholde en modstand mod tyendes valgret, der kunne stå mål med det retfærdighedsargument, som deres skattebetaling rummede. Den hemmelige afstemning fremstod ikke alene som

midlet til at inkludere tyende i valg-handlingen, men i det hele taget som et stærkt demokratiserende element.⁹⁶

Et andet socialt demokratiserende aspekt ved valgretten til tyende var det forhold, at bedre stillede familier kunne undgå at sende deres børn ud og tjene og dermed give dem valgret, når de blev 25 år, mens socialt dårligt stillede familiers børn typisk blev tyende.⁹⁷ Det sociale aspekt, som også var relevant i debatten om kvindernes valgret og den udvidelse af vælgerkorpset, det ville betyde, resulterede i, at det landstingsudvalg, der blev nedsat for at behandle forslaget om almindelig valgret fra 1903, brugte flere år på at tilvejebringe oplysninger om skattegrundlag, og hvad det ville betyde af tilvækst i vælgerkorpset, hvis man vedtog den foreslåede udvidelse af vælgerkorpset.⁹⁸

Med forslaget i 1897-98 sneg et andet socialt argument sig ind i form af en udfordring af forestillingen om, at det, der skulle ydes til samfundet, skulle være skat. Socialdemokratiet antydede, at andet arbejde kunne være tilstrækkeligt nyttigt for samfundet til, at det burde berettigede til valgret.⁹⁹ Argumentet blev udfoldet mere direkte året efter, hvor det blev koblet til en opfattelse af, at det var udemokratisk at gøre valgretten i kommunen afhængig af skat, for endelig at udmønte sig i et konkret krav om fjernelse af skattekravet i 1903.¹⁰⁰ Opgøret med kravet om skattebetaling kan ses i forlængelse af brugen af kompetencer i bred forstand som inkluderingsstrategi.

Der er nok ingen tvivl om, at argumentet om demokrati og rettigheder var med til at presse Venstre til at støtte forslaget om tyendes valgret og dermed til en større social udvidelse af valgretten, end de

havde tænkt sig, da de startede kampen for at få den privilegerede valgret fjernet. Ved første behandling af forslaget forsvarede indenrigsministeren sig med, at tyendet ikke var involveret, fordi målet med reformen var at realisere Juni-grundlovens betingelser også i det lokale demokrati.¹⁰¹ Valgret kunne nydes af selvstændige personer, men tyendet var netop ikke selvstændige. Civilstand og tjenesteforhold var således en dominansstruktur mellem husbondens selvstændighed og tyendets afhængighed, det var vanskeligt at tænke forbi. Måske derfor accepterede Venstre uden den store modstand et socialt stabiliserende element i den endelige valglov i form af udvidelse af kravet om bopæl fra et til to, reelt næsten tre år, som Højre fik indarbejdet i det endelige lovforslag. Kravet om mere end to års fast bopæl i en kommune, før man opnåede valgret, blev begrundet med, at man via sit tilhørsforhold til kommunen oparbejdede interesse og viden om lokale forhold og dermed havde grundlag for deltagelse. Det blev koblet sammen med et krav om, at man reelt havde betalt skat og ikke blot stået opført på skattemisten som i det eksisterende lovgrundlag.¹⁰² Forslaget ramte især Socialdemokratiets vælgere, først og fremmest tyende, men også fattige arbejdere, der flyttede rundt efter arbejde. Det ændrede krav til bopæl betød, at den endelige lov om almindelig valgret til de kommunale råd i 1908 ekskluderede nogle af de grupper blandt arbejderne, der hidtil havde haft valgret.¹⁰³ Kompetence virkede således også som ekskluderingsstrategi, og overordnet var der tale om en bevægelse fra brug af ejendom til definering af de rette kompetencer som kampplads for inkludering og ekskludering i medborgerskabet.

Ekskluderingen af eksisterende vælgergrupper blandt arbejderne viser deres sårbare inkludering i medborgerskabet og demokratiet – en socialt afhængig sårbarhed. Samtidig havde køn i form af borgerskabets kvinder og deres inkludering i valgret og medborgerskab overtruffet arbejderklassens mænd som det bedste demokratiske argument. ”*Det er en Urimelighed, en Uting, at Folk, der sidder under saadanne Forhold [dvs. enker med store ejendomme] og have langt mere Interesse i Styrelsen af Kommunens Anliggender, end mangen En [dvs. arbejderklassens mænd], der har Valgret og maaske i øvrigt er rent uden Interesse for alle Kommunens Anliggender, naar man undtager den mulige Udsigt til en Gang at komme paa Fattigvæsnet.*”¹⁰⁴ Som tilfældet var med køn, så blev retfærdighedsaspektet i skattebetalingen – og det ligeværdige menneskesyn – så afgørende, at det gjorde det muligt at tænke ud over kravet om selvstændighed. Demokratiets store udfordring var det sociale aspekt, og mens kvinder, der i øvrigt opfyldte betingelserne, kunne lukkes ind i 1908, var det vanskeligere med de udsatte sociale grupper. På trods af den formelle og principielle accept af deres medborgerskab var tyendet stadig reelt ekskluderet af bopælskravet og kravet om skattebetaling – sammen med andre grupper blandt de socialt dårligst stillede arbejdere.

Inkluderings- og ekskluderingsstrategier i den demokratiske kamp

Da loven om de kommunale valg blev vedtaget i 1908, havde spørgsmålet om inklusion i eller eksklusion fra medborgerskab afspejlet kampen om demokra-

tiets udformning i mere end et halvt århundrede. Mine undersøgelser tyder på, at perioden omkring stænderforsamlingerne og Grundloven var præget af en maskulinisering af medborgerskabet. Konsekvensen var en ekskludering af alle kvinder fra medborgerskab ud fra køn alene, men ikke en inkludering af alle mænd ud fra køn. Mandens mulighed for opnåelse af valgret gjorde denne til en maskulin markør. Samtidig ses en glidning væk fra det ejendomsbaserede medborgerskab, der eventuelt tidligere havde betydet en inkludering af kvinder ud fra social- og civilstand og dermed skabt en mere kønsneutral ekskludering på sociale kriterier. Resultatet var en dobbelt ekskludering fra medborgerskab ud fra køn og ejendom (socialklasse) i perioden mellem stænderforsamlingerne og Grundloven, og dermed en eksklusiv inkludering af mænd i bestemte sociale grupper. Den sociale ekskludering blev midlertidig ophævet på det nationalpolitiske plan mellem 1849-grundloven og 1866, men bevarede lokalt i hele perioden som en ekskludering fra det fulde medborgerskab ud fra sociale kriterier i form af den privilegerede valgret. Ud fra dette perspektiv var kampen for den lige og almindelige valgret frem til 1908 et spørgsmål om demokratiets grundprincipper og om at gøre pligten over for samfundet frem for størrelsen af pligten til inkluderingsmekanisme, mens fravær af pligt over for samfundet (modtagelse af fattighjælp) uden undtagelse fungerede som ekskluderingsmekanisme.

Trods bevægelsen væk fra ejendomsbegrebet som ekskluderingsmekanisme overlevede husbondbegrebets idé om afhængighed som modsætning til personlig selvstændighed og myndighed og skabte en indikator for inkludering og eks-

kludering ud fra civilstand. Denne differentieringsakse havde også et socialt aspekt, idet status som husbond kun i de lavere sociale lag forudsatte ægteskab, mens det i de højere sociale lag var

en økonomisk afhængig placering som husholdets leder. Samtidig betød ejendomsbegrebets omdefinering til kompetencer, at der blev skabt en idé om en anden form for ydelse og pligt over for

Fig. 5. Elna Munch på Folketingets talerstol 17. juni 1918. Elna Munch, der havde været en af drivkræfterne for kvindernes valgret, blev valgt til Folketinget i 1918 for Det Radikale Venstre. Kvindemuseet i Danmark, Århus.

samfundet end de økonomiske. Definitionen af hvilke kompetencer, der kunne skabe inkludering i medborgerskabet, blev det nye stridspunkt, der endegyldigt gjorde op med den privilegerede valgrets sociale differentiering af medborgerskabet, idet både kvinders erfaring på skole og omsorgsområdet og de lavere sociale klassers personlige erfaringer med kommunens ydelser i form af f.eks. skole blev vægtet. Kompetence-begrebet skabte grundlag for inkludering ud fra køns- og klassemæssigt specifikke argumenter og etablerede dermed grundlaget for den sociale inkludering, som et rettighedsargument ikke alene havde skabt.

Kompetencen blev en stærk inkluderingsfaktor, der muliggjorde tilside-sættelse af kravet om personlig selvstændighed og myndighed, der lå i husbondbegrebet, og dermed skabte det grundlag for inkludering af kvinder og tyende i medborgerskabets valgrettigheder. Diskussionen af valgloven fra 1897, hvor ideen om valgret til tyende blev introduceret, frem til 1908-valgloven viser, hvor grundlæggende ophævelsen af ekskludering på civilstand og deraf følgende valgret til gifte kvinder og tyende ville bryde med grundlaget for den eksisterende lovgivning.¹⁰⁵ Ophævelsen af kravet om selvstændighed og myndighed var en fundamental forandring af betingelserne for valgret og medborgerskab og måden, hvorpå politiske rettigheder og demokratiet var organiseret.¹⁰⁶ I modsætning til rettighedskravet handlede kompetenceargumentet ikke om den enkelte, men om samfundets bedste. Desuden flød de to argumenter sammen og understøttede hinanden, idet rettighedskravet byggede på princippet om, at pligter førte til rettigheder, og udvidelsen af kompetencebegrebet kan ses som en udvidelse af de

mulige pligter, der førte til rettigheder. Dvs. at ikke kun skattebetaling, men også andre pligter over for samfundet af ikke-økonomisk art gav rettigheder i form af valgret.

Ekskluderingen på køn ændrede karakter undervejs mellem den definitive ekskludering af kvinder ud fra køns-kriteriet, der fandt sted ved Stænderforsamlingerne og Juni-grundloven og inkluderingen ud fra kønnede kompetencer i 1908-valgloven. Junigrundlovens ekskludering af alle kvinder var modsvaret af en principiel inkludering af alle mænd ud fra et dikotomisk kønsbegreb. Men inkluderingen var kun principiel og overordnet, for reelt skabte ekskluderingen af hele kvindekønnet samtidig specifikke ekskluderinger af mænd ud fra social- og civilstand. Dermed opstod en usynlig ekskludering af de mænd, der ikke havde valgret. Den tavse ekskludering af mænd uden valgret har siden præget forskningen, der hovedsageligt har bevaret Grundlovens dikotomi mellem mænd, der var inkluderet som medborgere, og kvinder, der var ekskluderet som medborgere i kraft af deres manglende valgret. Stænderforsamlingernes aktive ekskludering ud fra køn var koblet til en inkludering via myndighed og selvstændighed, der også ekskluderede store grupper af den mandlige befolkning, bl.a. tyende. Koblingen mellem ekskludering på køn og inkludering via myndighed og selvstændighed gjorde det muligt i sidste del af perioden at opretholde en social og civil ekskludering legitimeret ved ekskludering på køn.

De ejendomsbesiddende enker udgjorde frem til demokratiseringen af det danske samfund en samfundsgruppe med stor selvstændighed. Ekskluderingen

af dem fra det politiske medborgerskab understregede kønsnormer, hvor deres kvindelige selvstændighed udgjorde en undtagelse og en afvigelse fra normen. Det er uklart om den nye italesættelse af deres principielle rettigheder fra midten af 1880'erne var udtryk for begyndende nye kønsnormer, der også blev repræsenteret ved den selverhvervende ugifte kvinde og de rettigheder, ugifte kvinder gradvist var blevet tildelt i den forudgående periode. Det er også uklart ud fra min undersøgelse, hvordan borgerskabets kvindebevægelse spillede ind i en konstruktion af eventuelt nye kønsnormer med vægt på kvinders rettigheder og kompetencer. En større forståelse for, hvordan etablering af kønsnormer og borgerskabets kvinder virkede i forhold til debatten om valgret, medborgerskab og politiske kompetencer, vil kræve en undersøgelse af rigsdagseksterne forhold.

Det er imidlertid ikke kun den ekskluderede kvinde, der udgør en interessant kønsnorm. Muligheden af at se den rigtige, maskuline mand som en valgberettiget mand, gør den ekskluderede mand mindst lige så interessant. Eksklusionen på køn blev opretholdt for at sikre en social og civil ekskludering, der også legitimerede en ekskludering af den ikke stemmeberettigede mand ved sin opretholdelse af kravet om selvstændighed og myndighed som en forudsætning for medborgerskab. Den ikke-valgberettigede mand blev i sidste ende inkluderet via de strategier, der først og fremmest inkluderede kvinder, dvs. rettighedskrav og kompetenceargumenter. Spørgsmålet er, om valgretten som en maskulinitetsmarkør gjorde det vanskeligere for kvinder at kræve valgret, samtidig med at ekskluderingen i

højere grad handlede om en social ekskludering af bestemte grupper af mænd end af kvinder som køn? I givet fald blev kvinder ekskluderet på køn for at legitimere en ekskludering ud fra et socialt maskulinitetshierarki. At ekskluderingen ikke længere handlede om køn omkring århundredeskiftet, underbygges af, at vælgerkorpset i forbindelse med 1903-forslaget blev foreslået begrænset med kundskab, skat og alder for at opnå den rette ansvarlighed hos vælgeren, men ikke med køn.¹⁰⁷

I et interseksjonalitetsperspektiv var den ikke-valgretsberettigede mand, manden uden personlig og økonomisk myndighed, ekskluderet både i en kønsdiskurs, der fokuserede på den ekskluderede kvinde og i en kønsneutral social diskurs. I en kønsdiskurs er han blevet betragtet som en del af det inkluderede køn, og i en social diskurs er han blevet betragtet som ekskluderet ud fra kravet om myndighed, som visse grupper af kvinder honorerede uden at have valgret af den grund. Han var med andre ord underlagt en dobbelt ekskludering i stil med den, Crenshaw lokaliserede hos voldsramte, farvede kvinder. En dobbelt ekskludering, der gør, at de ikke valgretsberettigede mænd ikke er repræsenteret i historieskrivningen. Forskningen har fokuseret på det uretfærdige i ekskluderingen af kvinder (fruentimmere) fra valgret ud fra køn, mens resten af de syv ekskluderede grupper: folkehold, fattige, fremmede, fallenter, fjolser og forbrydere, ikke har fået meget opmærksomhed, selvom de ikke kan siges at være mindre ekskluderede. Billedet af den skjulte ekskludering af mænd nederst i det sociale maskulinitetshierarki underbygges af 1908-valglovens skjulte sociale ekskludering af eksisterende

vælgergrupper ud fra krav om bopæl og skattebetaling til fordel for inkludering af køn og civilstand ud fra kompetence- og rettighedsargumenter.

Konklusion

Stænderforsamlingernes begreb om medborgerskab byggede på en overordnet social differentieringsstrategi med køn og myndighed som underordnede kriterier, mens Junigrundloven gjorde personlige kvalifikationer, herunder køn, til den overordnede differentieringsakse med social- og civilstand som underordnede ekskluderingsmekanismer. Det er bemærkelsesværdigt, at civilstand i form af husbondmyndighed kun var en underordnet inkluderingsstrategi, der ophævede den sociale ekskludering. Ved grundlovsændringen i 1915 blev køn ophævet som differentieringsprincip sammen med civilstand, mens socialstand stadig i et vist omfang fungerede som ekskluderende sammen med en række personlige kvalifikationer, som ikke er undersøgt i denne sammenhæng.

I lokalstyret blev enevældens overordnede sociale differentieringsakse bevaret efter Grundloven. Den blev udfordret i debatten om lige og almindelig valgret til de kommunale råd via emner om retfærdighed, hvilken ret der skal følge af hvilken pligt, om demokratiets indretning og samfundets funktion. Debatten om den lige og almindelige valgret til de kommunale råd var en del af en større politisk diskussion af demokratiets grundlag og indretning. Den kvindelige valgret indgik i forhandlingen om demokratiets grundsætning og blev i høj grad den indrømmelse, partierne kunne mødes om for til gengæld at få hver deres mærkesag gennemført. Således fik Ven-

stre til slut den lige og almindelige valgret, Højre fik den privilegerede valgret bevaret til amtsrådene sammen med en række konservative garantier, der elegant udelukkede de sociale grupper, der var inkluderet som medborgere med de nye regler, men som man i praksis ikke ønskede at give valgrettens indflydelse. Og Socialdemokratiet fik valgret til gifte kvinder og tyende, selvom de stemte imod loven

Den kvindelige valgret blev en del af et argument om en social udvidelse af vælgerkorpset med sin potentielle valgret til ugifte, selverhvervende kvinder, ligesom debatten om gifte kvinders valgret overordnet set satte spørgsmålet om gifte kvinders myndighed og forholdet mellem ægtefæller på dagsordenen. Ønsket om en social udvidelse af vælgerkorpset udviklede sig gradvist fra et ønske om at inkludere alle valgretsberettigede fuldt ud, dvs. et opgør med den privilegerede valgret, til et ønske om at inkludere nye grupper i valgreppen og medborgerskabet ud fra deres ydelse til samfundet. Diskussionen af retfærdighedsprincipper havde fyldt meget i begge disse forhold. Afgørende var, hvis retfærdighed man argumenterede for; de privilegerede vælgere argumenterede for en særbehandling som en nødvendighed for at skabe retfærdighed for deres interesser, mens den retfærdighed, der sejrede med den lige og almindelige valgret, byggede på en nødvendig særbehandling af kvinder og tyende for, at der kunne skabes retfærdighed og lighed ud fra de eksisterende krav til det politiske medborgerskab.

Også ideen om, hvad der skulle ydes, udviklede sig i perioden fra kravet om ejendom til en accept af skattebetaling som ydelse og dannelse som ejendom,

til en idé om at kompetencer i social og kønnet bred forstand var en ydelse til samfundet, der gav valgret. Kompetancebegrebet har således været under udvikling i perioden og er blevet indholdsudfyldt på forskellig vis. Personlige kompetencer var ikke længere begrænset til husbondautoritetens myndighed og det bedre borgerskabs dannelse, men inkluderede kompetencer opbygget ud fra personlig erfaring grundet i køn, social- og civilstand. De opgaver af social og human karakter, der lå lokalt, gjorde kompetenceargumentet mere påtrængende i forhold til den kommunale valglov sammenlignet med den politiske. Strategierne for valgrettens og medborgerskabets inkludering var afhængig af, hvilket samfund man ønskede. For modstanderne af den kvindelige valgret var de områder, der blev udpeget til særligt kvindelige, ikke en del af samfundets opgaver. For fortalere for den kvindelige valgret blev netop de særlige kvindelige områder af samfundslivet og de kommunale opgaver, som skole og fattigforsorg, et argument for at inkludere kvinderne i det politiske liv. Dvs. at der var en sammenhæng mellem samfundssyn og inkluderingsprincipper, og der ses en tendens til, at kvalifikationer på alle samfundsniveauer blev en del af den in-

kludering, der skabte en øget demokratisering.

I ønsket om at skabe en øget social inkludering lå ønsket om et bredere grundlag for den lokale politik som mere legitimt og et ønske om at udvikle især lokalsamfundet fra at være skatteydernes fællesskab til ansvarsfuldt at varetage en række humane opgaver. Det var centralt for den politiske opposition, at et bredere vælgergrundlag og lige adgang til at stemme kunne skabe inkludering frem for splid i det danske samfund. Retorikken kredsede om de positive effekter for samfundet og væksten i samfundet ved en bred inkludering i medborgerskabet. I lyset af forfatningskampen blev den lige og almindelige valgret og den demokratiske inkludering midlet til at bevæge samfundet fremad. De demokratiserende tendenser rummede også det forslag om hemmelige valg, der var koblet til tyendes valgret, opmærksomheden på mulighed for at kunne afgive sin stemme og ikke mindst et forhold, der ikke har været behandlet specifikt i denne artikel, nemlig en meget udfoldet diskussion af, hvordan stemmerne skulle tælles, dvs. forholdtalsvalg og indretning af valgkredse.

Noter

- 1 Herunder et stort arrangement i regi af Københavns Kommune med festoptog samt festtaler og musik på Rådhuspladsen og et mere beskedent arrangement på Kvindemuseet i Århus i samarbejde med Ligestillingsministeriet og Århus Kommune.
- 2 Tak til Agnes S. Arnórsdóttir, Claus Møller Jørgensen og anonym referee for nyttige kommentarer til artiklen undervejs i dens tilblivelse.
- 3 Som samtiden skelner jeg mellem politisk

valgret, der betegner valgret til rigsdagen, og den kommunale valgret.

- 4 Artiklens henvisninger til *Rigsdagstidende* er i høj grad eksempler på steder i debatten, hvor de analyserede temaer og argumenter dukker op, da der er høj grad af gentagelse gennem årene.
- 5 Kimberlé Williams Crenshaw, "Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color" i *Stanford Law Review* 43 (6) 1991.
- 6 Ann Phoenix, "Interrogating intersectionality: Productive ways of theorising multiple

- positioning”, i *Kvinder, køn og forskning. Intersektionalitet*, 2-3, 2006.
- 7 Dorthe Staunæs og Dorte Marie Søndergaard, ”Intersektionalitet – udsat for teoretisk justering”, i *Kvinder, køn og forskning. Intersektionalitet*, 2-3, 2006.
- 8 Medborgerbegrebet betragtes som et historisk afhængigt begreb. Medborgerskabet involverer juridiske og sociale relationer mellem stat og individ og kan også være defineret af civile eller sociale rettigheder. Christina Florin og Lars Kvarnström (red.), *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800-1950*, 2001, s. 13ff. I nærværende artikel behandles medborgerskabet kun som et politisk begreb, dvs. at medborgerskab defineres som den formelle ret til politisk deltagelse.
- 9 Anordning ang. Provindsial-stændernes indførelse i Danmark, 28. maj 1831.
- 10 Anordning ang. Provindsial-stændernes indførelse i Danmark, 28. maj 1831 – min fremhævning (NK).
- 11 Åsa Karlsson Sjögren har vist, hvordan ejendomsretten i frihedstidens Sverige blev et grundlæggende kriterium for valgret, der gav ejendomsbesiddende enker adgang til at stemme. Åsa Karlsson Sjögren, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgerskap och representation 1723-1866*, 2006. Det er muligt, at forordningens forarbejde, der ikke er inddraget i denne undersøgelse, vil kunne kaste lys over lovgiverens intention på området.
- 12 Forordning ang. Provindsialstændernes indretning i Danmark, 15. maj 1834, § 1.
- 13 Forordning ang. Provindsialstændernes indretning i Danmark, 15. maj 1834, § 3.
- 14 Danmarks Riges Grundlov, 5. juni 1849, § 35-36.
- 15 Henrik Horstbøll, ”Politisk medborgerskab og Junigrundloven – den almindelige valgets begrebshistorie”, i *Den jyske Historiker*, nr. 83/84, s. 168-180.
- 16 Anette Faye Jacobsen, *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*, 2008, s. 290ff.
- 17 Fællesforfatningen 1855 og Novemberforfatningen 1863.
- 18 Grundloven 1849, § 40.
- 19 Grundloven 1866, § 34-38.
- 20 Jeg skelner i analysen kun undtagelsesvis mellem de forskellige grupperinger inden for konstellationerne Venstre og Højre, når det er relevant specifikt at fremdrage de frikonserverative.
- 21 Grundloven 1915, § 30.
- 22 Se note 3.
- 23 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 439ff.
- 24 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 973; Forslag til Lov om kommunale Valg af 19de Oktober 1897, *Rigsdagstidende*, tillæg A, sp. 2399ff. Forslag om Lov til kommunale Valg uden for København, 17de nov. 1898, *Rigsdagstidende*, tillæg A, sp. 2471ff.; Forslag til Lov om kommunale Valg, 21de nov. 1898, *Rigsdagstidende*, tillæg A, sp. 2555ff. *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 14. april 1908, sp. 7084ff.
- 25 Danmarks Riges Grundlov 1849, § 96.
- 26 Inge Bundsgaard, ”Statslig lokalforvaltning og kommunalt selvstyre”, i Ditlev Tamm (red.) *Dansk Forvaltningshistorie I. Stat, forvaltning og samfund. Fra middelalderen til 1901*, 2000, s. 854.
- 27 Vagn Skovgaard-Petersen, *Danmarks Historie*, bd. 5, Tiden 1814-1864, 1985, s. 38.
- 28 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. nov. 1903, sp. 1104ff.
- 29 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. nov. 1903, sp. 1111-1113. Disse to modeller betød, at en del af forslagene om kommunale valglove enten kun omfattede Københavns Borgerrepræsentation eller kun kommunerne uden for København.
- 30 I *Et selvstændigt Kvindeparti?* Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet 1976.
- 31 Tim Knudsen, *Fra enevælde til folkestyre. Dansk Demokratihistorie indtil 1973*, 2006, s. 138f.
- 32 Ove Korsgaard, *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. 2004, s.364ff.
- 33 Forslag til Lov om Forandringer i § 1, 11, 12, 14-17, 22 og 29 i Lov af 23de December 1865 om Valg af Borgerrepræsentanter i Staden København, samt Tillæg til samme Lov. *Rigsdagstidende*, tillæg A, sp. 1959ff.
- 34 *Rigsdagstidende*, tillæg B, udvalgets betænkning, 18. marts 1887, sp. 1451 og 1438.
- 35 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 6. nov. 1886, sp. 534 ff. Forslagsstilleren Frederik Bajer havde allerede i den foregående samling stillet et forslag om generel brug af forholdstalsvalgmetoden og desuden deltaget i en international kongres om emnet.
- 36 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 23. feb. 1888, sp. 3371.
- 37 Der blev fremlagt forslag om almindelig valgret i 1870, 1871, 1872, 1879, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1893, 1894, 1895, 1897, 1898 og 1900.

- 38 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1632.
- 39 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 1. marts 1890, sp. 3096; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 471.
- 40 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 471.
- 41 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 437.
- 42 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 23. feb. 1888, sp. 3373.
- 43 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 23. feb. 1888, sp. 3383.
- 44 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. jan. 1888, sp. 2172.
- 45 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. feb. 1893, sp. 3629; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1893, sp. 640 ff.
- 46 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 14. feb. 1890, sp. 2504; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 1. marts 1890, sp. 3102; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 971.
- 47 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 1. marts 1890, sp. 3095.
- 48 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 561; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 1. marts 1890, sp. 3095f.
- 49 *Rigsdagstidende* 1898-99, tillæg B (betænkninger), sp. 1601; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 2. feb. 1901, sp. 2953; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 26. nov. 1898, sp. 1187.
- 50 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. jan. 1894, sp. 1675.
- 51 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 445.
- 52 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. april 1908, sp. 6905.
- 53 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 19. okt. 1897, sp. 424; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 975 og 980.
- 54 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. feb. 1899, sp. 3692ff.
- 55 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. feb. 1893, sp. 3618ff.; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1531; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 12. jan. 1904, sp. 432; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 983.
- 56 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 980; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. feb. 1899, sp. 3696ff.
- 57 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 28. nov. 1893, sp. 367.
- 58 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 968.
- 59 Debatten om menighedsrådene er omfattende, men jeg har af afgrænsningshensyn valgt ikke at inddrage den, da de væsentligste argumenter i forhold til inkludering og ekskludering fra det politiske medborgerskab var repræsenteret i debatterne om den almindelige kommunale valgret.
- 60 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger 10. feb. 1888, sp. 677ff.; *Rigsdagstidende* Landstingets forhandlinger 12. jan. 1904, sp. 452.
- 61 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 10. feb. 1888, sp. 677ff.
- 62 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888, sp. 2546ff.
- 63 "som hidtil deres Kjøen alene har udelukket fra Udøvelsen af den omhandlede Ret", Forslag til Lov om Forandring i § 1, 11, 12, 14-17, 22 og 29 i Lov af 23de December 1865 om Valg af Borgerrepræsentanter i Staden Kjøbenhavn samt tillæg til samme Lov. *Rigsdagstidende* 1886, tillæg A, sp. 1959ff.
- 64 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1522.
- 65 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 10. feb. 1888, sp. 683.
- 66 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888, sp. 2548; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 10. feb. 1888, sp. 677.
- 67 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888, sp. 2552.
- 68 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 28. nov. 1893, sp. 362ff.
- 69 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 541f.
- 70 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1893, sp. 640.
- 71 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. nov. 1903, sp. 1607.
- 72 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 574; *Rigsdagstidende* Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1554ff.
- 73 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 5. dec. 1903, sp. 1924.
- 74 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1555.
- 75 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. marts 1890, sp. 3394.

- 76 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 562 og 564f.
- 77 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 13. okt. 1905, sp. 59f. Se Korsgaard for en samlet fremstilling af sammenhængen mellem dannelse og politisk deltagelse.
- 78 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 561; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 10. feb. 1888, sp. 680; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. nov. 1903, sp. 1608. Samme diskussion havde udspillet sig tidligere i forhold til mænds deltagelse i politik, bl.a. var stænderforsamlingerne set som en god politisk skole. Kvindesagsforeningerne var også meget opmærksomme på dette aspekt og forsøgte at opdrage og danne deres medlemmer til politisk deltagelse.
- 79 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. nov. 1903, sp. 1578.
- 80 Kvinderne blev stort set ikke diskuteret ved forslagens første behandling i Folketinget 1903, *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24.-26. nov. 1903, sp. 1511-1663.
- 81 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 1. marts 1890, sp. 3094ff.
- 82 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888; sp. 2546ff.; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 10. feb. 1888, sp. 677ff.
- 83 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. nov. 1903, sp. 1609.
- 84 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1893, sp. 641.
- 85 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 9. nov. 1886, sp. 541.
- 86 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888, sp. 2554.
- 87 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 19. okt. 1897, sp. 425; *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 25. feb. 1899, sp. 3719.
- 88 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 974.
- 89 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 5. dec. 1903, sp. 1923.
- 90 Horstbøll, s. 178.
- 91 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 968f.
- 92 Faye Jacobsen, s. 400.
- 93 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 26. marts 1908, sp. 6275.
- 94 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 13. jan. 1904, sp. 495f.
- 95 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1521.
- 96 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 11. nov. 1908, sp. 1114.
- 97 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 5. dec. 1903, sp. 1915.
- 98 *Rigsdagstidende*, tillæg B (udvalgsbetænkninger), 1903-04, sp. 2862 og 1904-05, sp. 1174-1274.
- 99 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 968.
- 100 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. nov. 1903, sp. 1520.
- 101 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 26. nov. 1903, sp. 1662.
- 102 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. marts 1908, sp. 6138f.; *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger 15. feb. 1908, sp. 779.
- 103 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 24. marts 1908, sp. 6162f.
- 104 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 4. feb. 1888, sp. 2548.
- 105 *Rigsdagstidende*, Folketingets forhandlinger, 8. nov. 1897, sp. 970.
- 106 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 29. marts 1905, sp. 1024f. Indenrigsminister Sigurd Berg grupperer her stridspunkterne alt efter, om de er af redaktionel karakter, af en karakter, hvor man kan opnå enighed, eller om det er kardinale hovedstridspunkter. Mens spørgsmålet om privilegeret valgret, forholdstalsvalg og mindretallets garantier placeres i den sidste gruppe, karakteriseres både gifte kvinder og tyendes valgret som punkter, der uden de store problemer kan opnås enighed omkring.
- 107 *Rigsdagstidende*, Landstingets forhandlinger, 15. feb. 1908, sp. 798ff.

Ukristelig vindesyge

Handelsetik og moralsk økonomi i Danmark og Vesteuropa, ca. 1200-1800 – et bidrag til det førmoderne forretningslivs kulturhistorie

Peter Henningsen

Fortid og Nutid, december 2008, s. 279-307.

I efteråret 2008 væltede den såkaldte finanskrise ind over Danmark og det øvrige Europa. Det stod pludselig klart, at de seneste 10 års uhæmmede økonomiske vækst blot var et luftkastel, pumpet kunstigt i vejret af banker og storspekulanter. En finansiel boble, hvor grådige banker og griske profitmagere havde manipuleret i en sådan grad med den europæiske økonomi, at boblen til sidst måtte bryde. Sådanne økonomiske bobler er langt fra ukendte i den europæiske historie. Det samme gælder griske profitmagere og skruppelløse storkapitalister, der gennem tiden nok har vidst at mele kagen på almenvellets bekostning. Offentlige debatter om storkapitalens profitmaksimerende væsen og om de konsekvenser, som store handelsmænds skalten og valten med økonomien har for en stat og dens befolkning, førtes første gang herhjemme i 1700-årenes anden halvdel. I artiklen gøres der et indledende forsøg på at indkredse denne problematik og vise, hvorledes den nye internationale handel kom i karambolage med den traditionelle moralsk dikterede økonomi: Hvor økonomisk egenyttig kunne den enkelte tillade sig at være – og samtidigt være et moralsk uangribeligt menneske og en nyttig samfundsborger?

Peter Henningsen, f. 1964, dr. phil., arkivar ved Københavns Stadsarkiv. Forfatter til bl.a. *I sansernes vold – Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bd. 1-2, 2006, samt redaktør af *København 1807 – Belejring og bombardement*, 2007 og *Miraklernes tid og andre fortællinger om livet i 1700-tallets København*, 2008.

Købmandens katekismus

I den kendte dramatiker og samfundsrevser Peter Andreas Heibergs polemiske ugeskrift *Rigsdalerseddelsens Hændelser* fra 1787 findes et satirisk stykke prosa med den mærkværdige titel *Kiøbmands Katekismusen*.¹

Ved et nærmere eftersyn ses det, at stykket ikke tilfældigt bærer sin titel. Dels handler det netop om købmænd, og dels er det skrevet i den klassiske katekismusform, der var så almindelig i religiøse lærebøger for børn i tidlig moderne tid. En genre, hvor standardiserede spørgsmål fra den faderlige forfatterautoritet efterfølges af ligeså

standardiserede svar fra den dygtige og velforberejede elev. Heiberg gør med andre ord grin med en religionspædagogisk formidlingsmåde, der var velkendt i samtiden, især fra Luthers lille katekismus og Erik Pontoppidans religiøse lærebog *Sandhed til Gudfrygtighed*, som benyttedes i alle danske skoler i tiden 1737-94. Disse religiøse værker havde igen lånt deres opbygning fra ældre folkelige værker som *Lucidarius* og antikkens filosoffer.² Katekismusformen var velkendt – også uden for den religiøse sfære.

Det er imidlertid ikke den særlige katekismusgenre, der gør Heibergs købmandsopus til noget særligt, det er

derimod dens emne. Vi må formode, at den – som *Rigsdalerseddelens Hændelser* i øvrigt – behandler et varmt emne i tidens samfundsdebat, og at altså emnet *købmænd* var et almindeligt debateme i København i 1787. Men hvorfor nu satiriske udfald mod lige netop købmænd eller – som vi ville kalde dem i dag – forretningsmænd?

Ser vi nærmere på Heibergs personlige historie, har han ikke selv lagt skjul på, at han allerede som ung mand ”føjte en slags afsky” for handelsverdenen, og afskyen blev ikke mindre, da han siden blev kontorist hos den stenrige købmand, etatsråd Wollert Danckertsen Krohn i Bergen. Den unge Heibergs opgave bestod i at afskrive Krohns korrespondance, og her kom han undervejs med artige sager, der betød, at hans afsky for handelsverdenen tiltog, særligt da den handel, som blev drevet i det krohnske købmandshus, ”var aldeles stridende mod de lærdomme, som jeg, i anledning af min konfirmation, havde øst af Pontoppidans Forklaring”. Da Heiberg senere i et brev (som desværre for ham blev opsnappet) til sin bror beklagede sig over Krohns slette handelsetik, førte det til, at han blev smidt på gaden. Ved den lejlighed forskertsede han desuden sine ellers lovende prospekter for at blive trolovet med datteren af huset, en ”særdeles takkelig” pige på 16 år.³

Om det er animositeten mod købmænd generelt, og mod agent Krohn i særdeleshed, der har foranlediget Heiberg til at forfatte katekismen, eller om han kan have været inspireret af samtidige økonomiske skandaler, tør jeg ikke gætte på, men begge dele er vel sandsynligt.⁴ Det er imidlertid heller ikke det centrale her, ligesom den omstændighed, at Heiberg næppe selv har skrevet katekismen, men

kun omformet og genudgivet den, heller ikke er afgørende.⁵ Det afgørende er, at katekismen består i én lang nedgøring af købmænds moral og handelsetik, ofte i barske vendinger.

Den indledes med historien om en ung, uskyldig dreng, der sættes i lære hos en hovedrig købmand. Her bliver han indprentet, at han altid nøje skal følge købmænds-katekismen, hvis han vil være en god handelsmand. Dette gør drengen, og resultatet bliver, at lærebogens fordærlige etik til sidst leder ham i uføre, skader hans moralske begreber og ødelægger hans ellers medfødte ærlige væsen. Heiberg bedyrer i en note, at katekismen er autentisk og fundet i en virkelig købmænds arkiv. Denne var så ”orthodoxe”, at han groft underbetalte de ansatte, der hjalp ham med at ”formere hans rigdom”, med mindre de kunne bevise, at de havde gjort det ”ved skælmstykker og ulovlige midler”. Hvem er så denne mand? spørger Heiberg retorisk og svarer: Det er ligeegyldigt, for han og hans griskhed bor i os alle. Hvem du end er, formaner det, ”lær først at kende dig selv, og se om du finder nogen overensstemmelse med din karakter, førend du begynder at gætte på andre”.

Katekismen er som sagt bygget over den klassiske katekismuslæst ”på Pontoppidans måde” med spørgsmål og svar. Første part indeholder købmændens ti bud efterfulgt af ”handels-gudens” kommentarer. Anden part består af købmændens tre trosartikler, mens tredje part rummer købmændens syv daglige bønner, afsluttet med et andægtigt amen. Før løjerne for alvor tager fart, spørger den faderlige autoritet: ”Hvor mange guder har en købmand?” Og der svares: ”Ikkun en eneste gud, som er penge eller rigdom, som sjælen i alle hans handlinger, og

målet for alle hans tilbudelser". Sagtmodigt advares købmændene mod at dyrke andre guder og især da falske og forførelseriske som rangtitler, vellyst, pragt og overdådighed, som de tydeligvis er slemt forfaldne til.

Den gennemgående morale i de følgende ti bud er, at købmanden højst af alt skal elske sig selv og mammon, og aldrig bruge penge på velgørende formål, med mindre de kommer ham selv til gode. Det påbydes ham at "lyve, skuffe og bedrage" eftersom "alle ting, som tjener til at befordre vores egen fordel", ikke alene er tilladte, "men endogså vores pligt at udøve". Købmanden bør aldrig forsømme en lejlighed til at tjene penge, uanset om andre sulter eller fryser ihjel og, om end han ikke må slå ihjel, må han gerne dræbe folk langsomt ved at lade debitorer sætte i gælds fængsel (slutteriet), "om de ikke betale dig til den sidste skærv", og "ingen mennesker hjælpe uden imod sikkerhed og imod tredive procento".

Hor må købmanden ikke bedrive, men herved menes noget ganske andet end den almindelige kristelige udlægning, idet købmanden skal frygte og elske penge så højt, at han ikke bortgiver sine børn til mindre formuende, "men altid veje dine forbindelser på guldvægten". Stjæle må han ikke, i hvert fald ikke åbenlyst, "thi da bliver du hængt". Nej, købmanden skal "på en behændig måde" bedrage sin næste, holde sin ansattes løn tilbage "for at tvinge ham til at være din slave" og føre opslidende processer mod den fattige håndværker, "om han ikke vil lade sine regninger afkorte efter dit behag". En hellig pligt for købmanden er det at snigløbe sin næste ved at bagtale ham "og skille ham ved hans kredit, sætte hans varer i et slet udråb og berøve ham sin næring", for da "befordre du jo

dit eget vel, og enhver er sig selv nærmest".

I anden part følger derpå købmandens tre trosartikler, hvor den første artikel – om købmandens skabelse – indledes med de manende ord "Jeg tror på penge, min og alle købmænds almægtige skabere". Herefter bekendes det blankt, at det er guld og rigdom, der skaber købmanden. Uden disse ville han "kanske (...) være en stor dosmer". Det er pengene, som sætter ham i stand til at gøre og foretage sig alt, hvad han behager, "enten det er ret eller uret, og at jeg med mine penge kan redde mig ud af de forlegenheder, hvori en fattig mand må blive hængende".

Den anden trosartikel – om købmandens arvesynd – handler primært om det ærværdige i at begå toldsvig, drive smugleri og "mere sådant, som er født af gerrighed og politiken". Toldsvig er, hedder det, en uadskillelig del af "alle handlendes natur", og for købmanden er den moralsk tilladelig, da naturen byder mennesket at befordre sin egen fuldkommenhed. At sværge falsk ed i sager herom er endnu en dyd for den fromme købmand, især da hvis det befordre hans eget vel og skader næsten. Købmanden er kort sagt skyldig "at ære og elske toldsvig, dyrke og bringe kunsten til den yderste fuldkommenhed", således at han kan "leve, regere og udbrede" sit handelsimperium ved hjælp heraf: "Det er alt sammen både vist og sandt i alle måder". I den tredje artikel – om købmandens hjælpemidler – erklærer købmanden, at han tror på "bedrageri, skælmstykker, rænker og underfundighed, list og mere sådant, som er uadskilleligt fra den, der vil bringe sin formue til nogen høj grad".

Det bliver for alvor krast i katekismens tredje part, hvor købmandens syv daglige bønner anføres. I bøn nr. 2 bedes

der f.eks. om, ”at aldrig den fordømmelige tanke må indsnige sig i verden, at dyd eller forstand kan give rettighed til at befale over en rig dosmer, thi da ville jeg og mine lige alt for ofte komme til at børste min portners sko, og strigle heste for min kusk. Hvilket ikke at skulle ske, det forbyde gullet i nåde”. Bøn nr. 4, som her anføres i sin helhed, rummer købmandens hedeste ambition:

”Giv os i dag vort daglige brød. Det er: Gud giver vel alle, endog de umælelige bønder, det daglige brød, men vi bede her, at det må tillades os at tage det ud af munden på dem, som kreaturer, der intet godt gør, med mindre tarmene skriger i dem af sult, og at vi må have forstand nok til at bruge vores ejendom til andres skade og vores eget gagn. Fremdeles ved det at der nævnes daglig brød, forstås alle de ting, som til dette liv at opholde gøres behov; såsom er: Gallonerede klæder, engelske kareter, heste, lystgårde, maitresser, forfængelige og indbilske koner, dumme og hoffærdige børn, tjenere, som villigt lade sig sparke og give ørefigen, bønder, som tålmodig lader sig kue til marven, fattige håndværksfolk, som vi kan behandle som slaver, milde og føjelige regenter, en øvrighed som vi kan stikke i vores lomme når vi behager, krig eller fred alt eftersom det er os tjenligst, rang og karakterer, få venner, fattige naboer og flere sådanne ting”.

I bøn nr. 5 beder købmanden om aldrig at blive smidt i gælds fængsel, som kun er for ”små bedragerer”, men derimod, om ondt skal være, at kunne nøjes med at gå konkurs og tørre den ubetalte gæld af på uskyldige kreditorer, og i bøn nr. 6 bedes der mindeligt om, at købmanden, hvis han skulle blive anklaget for uredelighed ved en domstol, ”at vi da må dreje

retten som en vejr mølle, efter vores godtbefindende, på det vi, som de der blive overmænd, må sejr beholde”. I den sidste bøn – Frels os fra det onde – beder købmanden om, at hans rigdom og anseelse må befri ham fra alt det, ”som vi kalder og anse for ondt”, nemlig ”Toldbodens alt for strenge opsig; fra skatter og byrder, der trykker den fattige, endskønt han er skabt til at bære dem; samt alle de bånd, som den dumme retfærdighed kunne få i sinde at pålægge vores handlinger på det vi, når vi have mættet os til fulde med handelens fedme, måtte optages i den salige adelsstand, til en belønning for vores bestræbelser, og siden i rolighed henvandre på en herregård, for at fortære marven af et par hundrede ulyksalige bønder. Amen”.

Katekismen afsluttes med de manende ord: ”Tak skal jomfru Justitia få, som sparer de store og hænger de små”.

Det almene bedste

Hvis Heibergs bidende sarkasme skulle give nogen mening, endsigte være morsom, må vi gå ud fra, at han med satiren ramte et ømt punkt hos tidens købmænd og bidrog til en almindelig forekommende tankefigur om købmænds mangel på moral. Katekismen *må* referere til et alment kendt fænomen: at altså købmændene var uglesete på grund af deres metier, som gik ud på at skabe profit på andres bekostning. At Heibergs satire ikke var grebet ud af den blå luft, kan vi da også finde indicier på en lang række steder.

Fra det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede findes der talrige kilder bevarede, som dels fortæller om købmænds grådighed og profitjagt og dels om, hvorledes man opfattede dem som

Handelsmanden Michael Fabritius (1697-1746) udpeger stolt det dannebrogprydede skib, der bringer velstand til fædrelandet og ham selv; brevene henviser til Fabritius' mange kontakter, og at hans handel baserer sig på skriftlige aftaler, der overholdes. Michael Fabritius ville fremstilles som en mand af ære. Olie på lærred. Udført af Johan Salomon du Wahl, 1742. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Kit Weiss.

vindesyge, umoralske personer. En kritiker, som ellers var stærkt fortørnet over brugen af katekismusstilen (han fandt den religionsbespottende), måtte f.eks. indrømme, at Heibergs stykke ikke desto mindre indeholdt "en hoben sandheder". Blot var det at ønske, at et dannet menneske ville "skrive en mere forfinet afhandling over den materie der udgør indholden af købmands-katekismussen".⁶

Købmændene handlede imod stands-samfundets organismetankegang, når de søgte vinding på almenvellets bekostning, og selvom det var lovligt, var det moralsk forkasteligt. Og moral, det var alle enige om, havde forrang for simpelt profitbegær. Købmændene handlede desuden i modstrid med egne langsigtede interesser, når de bidrog til at forarme den befolkning, som de levede af. Den kloge købmand handlede derfor ikke kortsigtet og umoralsk: "Den første og fornemmeste lov i al menneskelig selskab", siger juristen Kofoed Ancher, "må uforbigængelig være denne: Du må ikke forurette eller skade nogen anden. Forsømmer en købmand at føre sig således op, at andre kunne tro om ham, at han er redelig og billig i handel, uden svig og bedrageri, da må han agtes som en fjende af egen fordel. Hvem der handler, han giver lige for lige".⁷

Til trods herfor vendte Kofoed Ancher sig imod, at der blev lagt restriktioner på købmændenes virke, eftersom handel blev drevet "alene ved forestilling af egen nytte", blot måtte denne ikke udarte til egen nytte i forhold til almenvellet – "dette ene er den almindelige lov for al handel og næring, at den ikke må være det almindelige bedste imod. Såvidt må ingen undersåts frihed gå, at den falder ud til en egensindig selvrådighed".⁸ An-

cher pointerede, at det var kongens pligt at skride ind, når handelens profitbegærlige interesser kom i karambolage med det almene bedste, for "købmanden søger gemenligen sin egen fordel alene, uden at bekymre sig om enten næringsstanden og landets almindelige rigdom beforders tillige eller ikke".⁹ Købmanden "pønsede" udelukkende på egen fordel og gevinst, "og hvad der ikke sigter til dette øjemål, det henhører ikke til hans kram".¹⁰

Dette var det paradoks, som tiden levede med. Handel var nyttig og nødvendig for enhver stat, og det samme var købmandens frihed til at handle, eftersom det var egen nytte, der drev værket. På den anden side krævedes der en vis moralsk habitus af købmanden, som selv skulle vide, hvor grænsen gik, altså hvornår hans profit stred mod almenvellets interesser. Det var næsten mere, end man kunne forlange.

Forestillingerne om købmændenes uhæmmede profitbegær og manglende 'borgerdyd' blev især et brændende spørgsmål, når talen faldt på handlen med livsnødvendige levnedsmidler som korn. Særligt i år med krigsfrygt, misvækst og efterfølgende dyrtid på brødkorn så man skævt til købmænd og udsendte mellemmand, som opkøbte det sparsomme korn og opmagasinerede det, for senere at sælge til ublu priser eller for at eksportere det til udlandet, hvor man kunne opnå bedre priser. Fra 1600-tallets Frankrig findes f.eks. en del kilder bevaret, der omtaler de jævnlige misvækstår i århundredets slutning, og hvor det ofte pointeres, at netop kornkøbmændenes opkøb af bøndernes korn – og opmagasinering heraf med videresalg til højeste bud for øje – er skadeligt for det almindelige bedste.¹¹ Lignende be-

retninger kendes fra andre europæiske lande.

Men det var ikke kun dårlige høstår, der skabte højere priser på korn og gav anledning til misnøje med købmændenes virksomhed. Selv i gode høstår kunne det være sparsomt med korn på markedet, eller kornpriserne kunne være høje, og det gav næring til spekulationer om, at der måtte stå griske købmænd bag. Markis d'Argenson fortæller således i april 1752, at det må være købmænd, der har opkøbt og lagret korn, som er skyld i de høje kornpriser: Det foregående års høst havde nemlig været på et middelniveau.¹²

En lignende situation havde man i København i 1740. Vinteren havde været den hårdeste siden 1708/09, og selvom høsten i 1739 havde været god, gav det alligevel problemer: På grund af den hårde østenvind var fragtskibene nemlig blevet forhindret i at anløbe hovedstaden, og byens råd – 'De 32 mænd' – frygtede dyrtid. Man havde ellers sat sin lid til forårets komme, men mod forventning udeblev korntilførslerne. De 32 mænd var af den opfattelse, at kornet i mellemtiden enten var blevet afskibet til udlandet eller blevet opkøbt af fremmede kommissionærer, hvorved "Danmark, som naturen har destineret til at være en kornlade for både Norge og andre, snarlig kan komme selv til at mangle". Byens magistrat måtte give rådmændene ret. Det var dem bekendt, at både danske og udenlandske opkøbere havde opkøbt store lagre af dansk korn. Magistraten foreslog derfor et forbud mod kornudførsel. I modsat fald risikerede man, at der ville blive mangel på brødkorn og deraf følgende "utålelig pris" på markedet.¹³

I Vestjylland var den imidlertid også

gal. Stiftamtmand Gabel indberettede således til kongen, at griske købmænd opkøbte korn og udskibede det, fattigfolk til skade, og han foreslog et eksportforbud. Der hørtes, fortalte han advarende, "allerede lamentation hos almuen, at de ikke kan få rug for penge, dels fordi købmændene haver opkøbt, hvis de kunne falholde for at føre det ud af landet, og dels fordi adskillige, som venter dyrtid, ikke vil sælge noget af det, de haver, førend prisen endnu bliver højere".¹⁴

I 1760'ernes Frankrig gik der rygter om, at formuende købmænd, som havde opnået monopol på tilførslen af korn til Paris, systematisk opkøbte alt korn i landet, hvorefter de sendte det til opmagasinering i udlandet og senere "importerede" det under betegnelsen "udenlandsk korn". Herved opnåede de, at der opstod mangel på korn i Frankrig, således at efterspørgslen steg, og priserne skød i vejret, hvorpå de kunne sælge det "importerede" korn til langt højere priser, end de ellers kunne have opnået. En lignende trafik fandt sted i 1700-tallets England, hvor hollandske købmænd eller deres kommissionærer opkøbte korn, eksporterede det til Holland for senere at importere det til England, men nu til en højere pris.¹⁵

Det uundgåelige resultatet af sådanne spekulationer (virkelige eller ej) blev, at købmændene i deres profitjagt "berøvede" deres landsmænd korn til en 'rimelig' eller 'retfærdig' pris. Det førte igen til optøjer blandt de sultne horder, der med vold forsøgte at standse købmændenes udskibninger, eller som plyndrede byernes kornmagasiner.¹⁶ I 1763 tvang en rasende almue i Stavanger f.eks. byens foged til at beslaglægge den beholdning af korn, som købmændene Anders Mejer og Jørgen Hoff ellers var i

færd med at udskibe til Bergen. Kornet blev nu i stedet solgt til byens egen befolkning og det til en pris, de selv fandt 'rimelig' (i Frankrig betegnedes sådanne aktioner som "Taxation populaire"). Da købmændene efterfølgende klagede til Danske Kancelli over den uretmæssige fremfærd, besluttede kancelliets generalprokurør Henrik Stampe, at købmændene skulle holdes skadesløse. Men kun hvad angik de udgifter, de havde haft til selve opkøbet og til transporten. Med hensyn til den mistede fortjeneste, var han aldeles kold. Kancelliet fulgte Stampes anbefaling, og beskeden gik videre til de sikkert noget slukørede købmænd, der ellers havde søgt om at måtte lægge sag an mod samtlige af 'kornterroristerne'.¹⁷

Det var især kornkøbmændene, som var udsat for ikke alene befolkningens, men ofte også myndighedernes, foragt, for hvem andre end onde og ildesindede mennesker kunne finde på at spekulere i fattige og trængende medborgeres nød?¹⁸ Forestillingerne om de pengegriske købmænd, der i ledtog med 'de store' holdt kornet tilbage for enten at skabe dyrtid eller for ligefrem at sulte en bestemt, oprørsk befolkningsgruppe til at forholde sig rolig, kendes i øvrigt også fra Sverige, hvor forestillingen om et sultekomplot foranlediget af 'de store' var en af drivkræfterne bag bondeopstanden i 1740'ernes Dalarna.¹⁹

Som de britiske historikere Adrian Randall og Andrew Charlesworth har pointeret, så kan der næppe herske tvivl om, at den infrastrukturelle udvikling – "transportrevolutionen" – der i løbet af Senmiddelalderen og Renaissance gav de europæiske købmænd adgang til en lang række nye markeder, hvor fødevarer kunne afsættes til en god pris, var med

til at skabe en stærk uvilje mod dette befolkningssegment. Det stadig større antal kornudskibninger, bestemt for videresalg på det internationale marked, der i det 18. århundrede fandt sted fra britiske havne, var i høj grad afhængige af, at der eksisterede et stort antal købmænd og mellemmand (mæglere), der kunne ordne transaktionerne, og deres antal forøgedes stærkt i takt med den stigende eksport. Opkøbere og kornkøbmænd havde siden Middelalderen – ja, sikkert også før – været skydeskive for folkelig uvilje og modstand, og i takt med at deres aktiviteter forøgedes i løbet af 1700-tallet, blev de et af de primære mål for "pøbelagtige" optøjer og fjendtligheder, når kornpriserne pludselig, og uden synlig grund, steg eksplosivt.²⁰

Æreløs business

I det middelalderlige og tidlig moderne Europa var det en udbredt opfattelse, at handel og profit var i modstrid med religion og god moral. De skolastiske moralfilosoffer opfattede handel som, om ikke direkte syndigt, så dog som en beskæftigelse, der satte handelsmandens sjæl i fare for evig fortabelse, da handelsmænd uundgåeligt måtte blive fristet af ågervirksomhed, bedrageri og muligheder for uretmæssig vinding. Skolastikerne foretrak over én kam landbrug for handel, og var helt på bølgelængde med antikke moralfilosoffer som Cicero og Xenofon.²¹

I oldtiden havde man også været yderst skeptisk indstillet over for handelsmænd. Cicero harcelerede i sit berømte værk om pligterne, *De Officiis* (hvorom Voltaire i sin tid sagde, at der aldrig ville blive skrevet noget sandere, mere vist og nyttigt²²), blandt meget andet over købmænds mangel på god

Fig 2. Heinrich Carl Schimmelmann (1724-1782) var egentlig købmand, men avancerede socialt og blev gods-ejer og en central skikkelse i den danske statsstyrelse, der hermed fik tilført et element af snusfornuftig for-retningsans. Portrættet viser en aristokrat, der bærer elefantordenens blå bånd og på brystet l'union parfaite ordenens tegn. Til venstre Frederik Vs forgyldte buste, på bordet støtter den liberiklædte morian et portræt af Schimmelmanns hustru, Caroline Tugendreich Friedeborn. Pastel. Udført af Lorens de Lønberg, ca. 1775. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Foto: Kit Weiss.

handelsmoral. Købmandsskab var et erhverv, som ikke var passende for fribårne og ærlige mennesker. Det var, sagde han, "et simpelt erhverv at være mellemhandler og købe af leverandøren for straks at sælge videre; sådanne folk kan nemlig kun klare sig ved at lyve i stor målestok; intet er mere umoralsk end usandfærdighed". Særlig kritisabel var kramhandelen, som Cicero fandt "deklasserende", mens handel i større målestok kunne accepteres så længe, handelsmanden ikke søgte "uretmæssig gevinst".²³

Cicero gjorde i *De officiis* i det hele taget et stort nummer ud af, at mennesker ikke måtte tiltage sig fordele på hinandens bekostning, da man herved handlede imod det fælles vel, og at gøre det stred mod naturen. Med et citat fra Cato, hvor denne spørges om, hvordan han forholder sig til at låne penge ud på rente, og svarer: "Hvordan med at myrde folk?", viser Cicero med al ønskelig tydelighed sit syn på den sag.²⁴ Den driftige handelsmand kunne dog, siger han, konvertere sin rigdom til ære ved at trække sig tilbage til et jordegods på landet, når han var blevet "mæt" af at handle, for "af de forskellige former for indtjening er dog landbruget det bedste, det rigeste på udbytte og det behageligste, ganske bortset fra at det er det for en fribåren mest værdige".²⁵

Inden for den katolske kirke støder vi (så vidt jeg er bekendt) første gang på forestillingen om den syndefulde handel i det 5. århundrede, hvor pave Leo den Store kundgjorde, at det var vanskeligt for købere og sælgere ikke at synde. Pavens opfattelse blev senere citeret mange steder, f.eks. i Gratians *Decretum* fra 1140'erne, et skrift, der også var kendt i de skandinaviske lande.²⁶ Hos Gratian hedder det: "Hvem der køber

en ting, og som ikke sælger den hel eller uforandret, men som bruger den som materiale til at skabe noget, han er ikke købmand. Men den mand, der køber den for at kunne tjene ved at sælge den igen uforandret, ligesom han købte den, den mand hører til de købere og sælgere, som forvises fra Guds tempel".²⁷

Også Karl den Store synes at have været opmærksom på købmænds mindre fine metoder. I hvert fald henvendte han sig i 796 til Offa af Mercia og fortalte, hvorledes begærlige frankiske købmænd udgav sig for pilgrimme for at undgå visitation af frankiske toldembedsmænd. Det er, siger historikeren Dick Harrison, så vidt vi ved den første gang, en europæisk hersker på skrift udtaler sig om handel til en herskerkollega.²⁸

I 1500-tallets Castilien herskede der en udbredt modvilje mod alle former for handel og industriel virksomhed. "Stor ære og autoritet", skrev f.eks. Gonzáles de Cellorigo, "nydes kun af dem, der skyer arbejde". Det socioøkonomiske landskab var splittet mellem det traditionelle, nærmest kastelignende standshierarki på den ene, og det moderne langt mere udflydende hierarki på den anden side – og forestillingen om kommerciel profit var fremmed for standssamfundets værdisystem, hvis normer var dybt rodfæstede i en hierarkisk standstankegang, der principielt ikke lod sig ændre af den enkeltes større eller mindre grad af velstand.²⁹

Kommerciel vinding og socialt avancement stod i kontrast til den tids fremherskende aristokratiske og religiøse etos, hvor handel og profit var uforenelig med dyd og ære. Adelen skulle fungere som et paternalistisk værn for de trængende og nødlidende og kunne derfor ikke give sig af med noget så moralsk tvivlsomt som

handel og spekulation.³⁰ Købmænd var, som det hed i en fransk pamflet vendt mod adelig handel, i virkeligheden forræddere mod den sande ære. Det demonstrerede de bl.a. ved skamløs demonstration af deres overflod og rigdom.³¹

Adelen var ikke ubekendt med socialt demonstrativt forbrug, der skulle vise, hvor velstående de var, men til forskel fra de skamløse købmænd havde de en traditionel ret til den slags, mens købmændene burde kende deres plads og ikke søge at overgå dem med utidig ødslen. Adelens sociale status berettigede dem til et liv i luksus (i praksis forholdt det sig selvfølgelig anderledes, da kun det højeste aristokrati kunne leve op til idealerne), ja det krævedes ligefrem af dem, mens købmandens status som borger aldrig kunne retfærdiggøre et forbrug, der lå på linie med, eller endda oversteg, adelens. I flere italienske bystater brovtede købmændene med pralende inskriptioner på deres huse: "Marmoren alene har kostet 4000 floriner", kunne man læse på en bygning, bekostet af Piero de Medici, og på Filippo Decios gravsten i Pisa orienteres man om, at her hviler en mægtig herre, der tjente 1500 dukater om året. "Der var", som den engelske historiker Peter Burke har sagt, "en åbenlys stolthed over rigdom, som må forekomme europæiske forskere fra det 20. århundrede nærmest amerikansk i sin stil".³²

I Brügge, Nordeuropas største handelscentrum i Senmiddelalderen (inden Antwerpen og Amsterdam på skift overtog positionen) excellerede de forskellige nationers købmandsdrag i overdådigt udstyrede gildeshuse med skulpturer og heraldiske malerier, der ikke kun havde til formål at demonstrere gildernes rigdom, men også deres kulturelle iden-

titet.³³ Og handelsmændenes trang til at demonstrere rigdom voksede i takt med deres velstand og politiske indflydelse. I 1700-tallets Paris levede de rigeste handelsmænd således dør om dør med det højeste aristokrati og stod ikke tilbage for dem i pragtudfoldelse. En skotsk adelsmand, der i 1763 besøgte byen, bemærkede f.eks., at "de store handelsmænds huse er de bedste i Paris (...) Flertallet af disse gentlemen har en indkomst på 100.000 pund, mens en adelsmand med 4.000 pund regnes for velhavende".³⁴

I områder som Catalonien, Valencia og Portugal på den iberiske halvø foragtede adelen handelen intenst, og det samme var tilfældet i Rusland og Frankrig, hvor det ligefrem var forbudt adelen ved lov at involvere sig i handel. De franske adelige, som ikke desto mindre gav sig af med handel, var sædvanligvis nyadlede uden adelige traditioner, og de holdt normalt lav profil.³⁵ Rent faktisk risikerede franske og spanske adelige, som enten udførte fysisk arbejde eller drev købmandsskab, at miste deres adelstitler, ligesom de kunne miste de skattefritagelser, som fulgte med adelsskabet. Essensen af adelsskab var kongelig militærtjeneste og socialt lederskab. Ingen kunne udføre disse tilidshverv tilfredsstillende, hvis de samtidigt havde økonomiske interesser, som var i modstrid hermed: Det var kort sagt etisk problematisk at udnytte de mennesker økonomisk, som man var sat til at beskytte.³⁶

Forbud mod adelig business eksisterede også i Preussen, hvor kongerne til gengæld for forbuddet havde lagt restriktioner på købmænds og andre ikke-adeliges køb af jordegods.³⁷ I Danmark eksisterede der et de facto forbud mod

adelig handel fra Christian 1.s handelsforordning i 1475 til Christian 2.s håndfæstning i 1513, hvor det lykkedes adelen at få lov til at drive alle former for handelsvirksomhed. Indtil da havde adelen kun måttet handle med deres egen avl, og kun til den grænse, der gik ved "deres bords og gårds behov".³⁸

Selv i de italienske bystater, som ellers var kendt for deres driftige handelsvirksomhed og var ledet af store købmandspatriciere, havde de rigeste familier med tiden udviklet sig til en slags adelig elite, der adopterede aristokratiets traditionelle værdier.³⁹ I 1500-tallets Venezia trak de velstående patriciere sig i stigende grad tilbage fra handelen og opkøbte jord på fastlandet. I begyndelsen var der muligvis tale om en givtig investering, men med tiden medførte ejendommen af jord, at patriciernes holdninger og værdier ændredes i retning af mere traditionelt aristokratiske normer, og i 1600-tallet var Venezias patriciere blevet forvandlet til *rentiers*, ja ikke nok med det, det var faktisk gået så vidt, at de nu så med foragt på patricierne i Firenze, der betragtedes som ukultiverede købmænd.⁴⁰ Det samme skete til en vis grad i Nederlandene, hvor storkøbmændene afviklede deres forretningsvirksomhed, når de indtrådte i det eftertragtede patriciat.⁴¹

Købmændene var med andre ord selv stærkt influerede af de aristokratiske æresidealer, hvilket vel ikke er så mærkeligt, så længe der ikke var ret mange andre forbilleder at trække på. Det skulle da lige være den akademiske verdens, men den har næppe virket tiltrækkende på en formuende købmand. Købmændenes honnête ambition betød, at de, når de var blevet rige og velstående nok – mætte af handlen, som Cicero

sagde – trak sig ud af forretningslivet og i stedet investerede deres penge i mere passive værdier som jordegods, købte rang- og adelstitler for at opnå forhøjet social status og ellers forsøgte at efterligne adelens livsstil.⁴² Med den franske historiker Yves Barels formulering optrådte købmændene som et "feudalt bourgeoisie".⁴³

Det er i øvrigt et fænomen, der kan iagttages over hele Mellemøsten og Europa lige fra de gamle grækere og romere tid til det 19. århundrede,⁴⁴ og det kendes også fra Skandinavien, hvor det 17. og 18. århundredes rige handelsmænd i stor stil købte fornemme titler og erhvervede sig jordegods.⁴⁵ Til gengæld gik trafikken ikke den modsatte vej. Som historikeren Sigurd Jensen har bemærket, så blev adskillige af det 18. århundredes danske købmænd – store som små – godsejere, hvorimod godsejerne kun sjældent – om overhovedet – endte som købmænd. Det var "den privilegerede stilling [som] drog".⁴⁶ I sit kendte skrift om den danske handels tilstand fra 1735 beklager Otto Thott sig direkte over denne tingenes tilstand, idet købmandshusenes formuer stedse konverteredes til jordegods og dermed blev unddraget handlen. Der findes kun få rige købmænd, der selv er rige købmænds børn, siger Thott, for ikke så snart har købmændene "vunden 20 à 30.000 rigsdaler, og vel mindre, førend de ophøre at handle, og da søger karakterer [rang] for sig og bestillinger [embeder i staten] for deres børn. Af denne årsag er få rige købmænd, som dog med meste fordel kunne handle".⁴⁷

I Sverige kan vi iagttage den samme 'trafik' fra købmand til godsejer. Den svenske historiker Sten Carlsson har således fremhævet, at opkøb af jordegods var helt almindeligt blandt sven-

ske købmænd, især i den anden halvdel af 1700-tallet, og Leos Müller kan i sin afhandling om de to stockholmske handelsdynastier Momma-Reenstierna og Carlos & Claes Grill bekræfte billedet. Claes Grill blev f.eks. ved købet af godset Österby til en af de største jordbesiddere i Uppland.⁴⁸ Flere svenske købmænd foretog lignende økonomiske dispositioner i stedet for at investere deres kapital i forretningsvirksomhed.⁴⁹

En anden almindelig forekommende disposition bestod i, at svenske købmænd giftede sig ind i aristokratiske familier, der var mere eller mindre fallerede. Herved opnåede den adelige frue at kunne føre et hus, der var hendes sociale position værdig, mens købmanden til gengæld skaffede sig en flig af den adelige ære. Købmændene var kort sagt opsatte på hurtigst muligt at opnå den samme sociale status som adelen.⁵⁰

”Købmændene som til dels er karakteriserede vil ligne adelen, de andre som ikke have karakter må dog som købmænd ligne hine, og disse efterfølges igen af den almindelige borgerstand”, som den københavnske stadsmægler Johan Buntzen lakonisk konstaterede i 1773.⁵¹

I Norge finder vi også talrige eksempler på, at embedsmænd og købmænd (eller embedskøbmænd, for embedsmændene ernærede sig ofte sideløbende som købmænd) enten opkøbte krongods, således som det var tilfældet under de store norske krongodssalg i 1660'erne, eller indrettede landsteder og tillagde sig en livsstil, der lignede adelens. For storborgerskabet i Trondheim var det f.eks. helt almindeligt at have en lystgård på landet, hvor man kunne udfolde et aristokratisk præget fritidsliv. Nogle af disse gårde blev endda ombygget til

standsmæssige herresæder.⁵²

Den stenrige Christiania-købmand Bernt Anker købte i 1790 storgården Frognergård, der tidligere havde været krongods, og her levede han ”som en engelsk lord”, førte et luksuøst og selskabeligt liv og braskede i det hele taget med sin rigdom. I et brev fortæller Anker selv, at han og generalauditor Wessel hver lørdag skiftevis trakterer henved 70 personer ved selskabelige sammenkomster. Sammenkomster, der, ifølge samtidige beskrivelser fra udenlandske deltagere, var en opvisning i en elegance og belevenhed, man ikke ventede at finde i en norsk provins. Gæsterne bestod som regel af medlemmer af Christianias rigeste købmændsfamilier.⁵³

Ved krongodssalget i Bergen stiftamt på Vestlandet solgtes ikke mindre end 70 pct. af krongodset til bergensiske embedsmænd og købmænd, og historikeren Erling Reksten pointerer, at der uden tvivl fandtes en række rent økonomiske incitamenter til opkøbene, men er på den anden side også af den opfattelse, at social prestige var en meget væsentlig drivkraft.⁵⁴ Ved salget af krongodset i Bratsberg len på Østlandet var billedet det samme: Krongodset blev alt overvejende solgt til den regionale elite af embedskøbmænd i Skien.

I Bratsberg overtog embedskøbmændene i stor stil bondegods i og med, at bønderne satte sig i gæld hos Skienkøbmændene, som, når bønderne ikke kunne indfri deres gæld, i stedet overtog gårdene. Øystein Rian mere end antyder, at købmændene brugte ufine metoder for at opnå ejerskab til bøndergårdene: Bønderne var således sårbare over for ”tvivlsomme metoder” i købmændenes regnskabsførelse: ”Regnskabsmanipulationer” øgede bøndernes gæld, og ”endelig

var heller ikke pantsætningsproceduren betryggende for debitorer. Resultatet blev, at meget bondegods gled pantevejen over fra bonde til købmand”.⁵⁵

Selvom ikke alle disse norske embedskøbmænd var fokuseret på den sociale prestige, som opkøbene medførte – en del solgte nemlig godset fra igen for i stedet at fokusere på savværksdrift og tømmereksport – ændrer det ikke ved, at social prestige var et væsentlig motiv hos mange: ”De økonomiske motiver og de sociale går selvsagt meget godt sammen”, siger Erling Reksten, men ”skulle vi forsøge at vægte dem, er jeg mere og mere kommet (frem) til, at de sociale motiver må have vejte tungere end jeg oprindeligt mente. Måske har de vejte tungest – i hvert fald med tiden”.⁵⁶

Selv i England, der ellers er kendt for sin entreprenante handelsvirksomhed og sine mange kolonier, var uviljen mod handel almindelig udbredt. Laura Stevenson og John McVeagh har således undersøgt, hvorledes uviljen mod købmænd kom til udtryk i 15- og 1600-tallets engelske litteratur og teater, og det ses klart, at også her herskede der en udbredt modvilje mod handelsfolk, der – i hvert fald i litteraturen og dramatikken – blev portrætterede som ågerkarle og moralsk anløbne personer.⁵⁷ Interessant nok finder McVeagh ingen træk af uvilje mod købmænd i Middelalderens tekster. Det er noget, der først dukker op i slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet, hvor der sker en gradvis ændring i opfattelsen af handelsmænd.

Emner som handel, grådighed og åger var faktisk slet ikke et tema i Middelalderens litteratur, og købmanden portrætteredes blot som en borger blandt andre. Holdningsskiftet tilskriver McVeagh

den ændring i verdenshandelen, der indtraf, da den nye verden blev opdaget, og store summer som en følge heraf akkumuleredes i de store europæiske handelshuse. For Englands vedkommende betød privatiseringen af landets store klostre efter 1536 og ophævelsen af forbuddet mod åger i 1571 også, at et kommercielt samfund voksede frem. Det samme gjorde uviljen mod grådige handelsmænd. I 1500-tallets litteratur betragtes købmanden ikke længere som et agtværdigt individ, og der sættes heftige litterære angreb ind mod åger, profitbegær og snyderi. Det første store værk, hvor dette syn på købmænd træder frem, er Thomas Mores *Utopia* fra 1516.⁵⁸

Den engelske historiker Richard Grassby fortæller i tråd hermed, at også hovedparten af de engelske økonomiske skribenter demonstrerede uvilje mod en levevej, hvis erklærede formål var profit. Begrebet ’business’ blev i mange kredse opfattet som synonymt med korrupsion, opportuniste og bedrag. Det var en uvilje, som havde sin rod i agrarsamfundenes traditionelle fjendtlighed mod mellemmand, og som blev yderligere forstærket af frygt, uvidenhed og fordomme.⁵⁹

Der var imidlertid ikke så entydig en konsensus om det umoralske ved handel, at man kan sige, at de nævnte synspunkter var hegemoniske. Langt de fleste skribenter måtte nemlig, om end nødtvungent, erkende, at handel bragte velstand til landet: Blot mente man, at købmændene berigede sig mere end godt var, ligesom de svælgede i luksus på en for deres stand overdreven vulgær måde.⁶⁰ Og overdreven hang til luksus var farligt for et land, for var det ikke netop overdreven hang til luksus, der havde ført til Romerigetets fald?⁶¹ Forret-

ning aftvang respekt, men ikke beundring.⁶²

Adelig business

Det paradoksale er, at adelen, dens modvilje mod handel til trods, altid havde været involveret i handelsvirksomhed af forskellig art. Især de yngre sønner, som ikke stod til at arve familieformuen eller godset, tyede ofte til enten handelsvirksomhed eller til en karriere i militæret. I den antikke verdens kommercielle imperier havde forretningseliter udviklet sig i mange bystater, og i Middelalderen drev besiddelsesløse riddere ofte handel, hvis de da ikke foretrak et lystigt liv med plyndringer og overfald – især af omrejsende handelsmænd! Tempelridderordenen var involveret i omfattende bankforretninger, og den tyske ridderorden fungerede nærmest som et avanceret handelshus. I kommercielle centre som Flandern, Venezia, Genova, Firenze, Lucca og Siena optrådte adelige og borgerlige sammen på den finansielle arena.⁶³

I Sevilla tog de adelige ivrigt del i handlen med den nye verden, som kastede store økonomiske gevinster af sig, de indgiftede sig i store spanske købmandsfamilier, og i Castillien og Catalonien havde det finansielle borgerskab tætte kontakter til de højadelige *hidalgos*. I 1500-tallets Litauen var adelen fritaget for told og deltog aktivt i udenrigshandlen. I Bøhmen og Ungarn fortrak talrige adelige jordbesiddere til byerne, hvor de urbaniseredes, og hele 70 pct. af handlen i den polske by Gdańsk var i det 17. århundrede i hænderne på lavelige. I de nordtyske småstater og bystater fandtes der også adelige, som var dybt involveret i handel, omend antallet her var mindre

end i det sydlige Europa.⁶⁴

Den europæiske adel levede altså langt fra alene af indkomster fra jordegods. Mange bortforpagtede deres godser til borgerlige og benyttede indtægterne til investeringer i udenrigshandel. Og selv driften af jordegods involverede de facto handelsvirksomhed, når godsernes overskudsproduktion skulle afsættes på markedet. Godsejerne var dermed direkte involveret i tidens kornhandel, ligesom de ofte var involveret i minedrift, byggeri og anden industriel virksomhed (f.eks. oprettelse af manufakturer og fabrikker). Franske og italienske adelsfamilier involverede sig i vinhandel, russiske adelsmænd investerede i klædehandel, og i Sverige var talrige adelige aktive i driften af kobberminer og kobberhandel.⁶⁵

Ja, selv handlende konger kendte man til fra historien. Som den engelske adelsmand Sir Walther Raleigh fremhævede, så kunne man i Frankrig finde to konger, der stammede fra italienske købmandsslægter (Huset Medici i Firenze), fordi det i ældre tider ikke havde været ualmindeligt, at konger var store handelsmænd. Kong Salomon selv var købmand, og "Hele Europas ridderskab og adel handler med sit høn og sin sæd og sit kvæg, med sine vine og andre af jordens rigdomme (...) Kongen af Spanien er nu den største købmand af alle. Kongen af Portugal var det".⁶⁶ Ikke desto mindre distancerede adelen sig alligevel principielt og kulturelt fra handelsvirksomhed, og betragtede det udadtil som en uværdig beskæftigelse for en adelsmand.

Den afgørende forskel bestod i, om man levede af handel, eller om man blot investerede i handel, ligesom man, som den norske historiker Kåre Lunden har

gjort, måske kan skelne mellem en handel, hvis mål var opnåelse af profit, og en handel, hvis mål var opnåelse af forhøjet social status.⁶⁷ En godsejer blev ikke til købmand af at handle med godsets korn, når det blot ikke var hans primære indtægtskilde, og han blev ikke til handelsmand, blot fordi han investerede sine penge i økonomisk givtige foretagender.⁶⁸ Det var faktisk normalt for en aristokrat at investere sine penge i handel, men det var ikke normalt, at han selv fungerede som handelsmand. Selvom det kan lyde dobbeltmoralisk, nærrede den europæiske adel altså uvilje mod handel og handelsmænd samtidigt med, at man selv investerede i handel på livet løs. Det er et træk, som antikhistorikerne også har påvist i oldtidens Grækenland og Rom.⁶⁹ Det kan let tænkes, at også de handlende adelsmænd selv betragtede det på denne måde og altså skelnede mellem profitmotiveret og statusmotiveret handelsvirksomhed.

For nu at tage det svenske eksempel kan det påvises, at adelen, dens involvering i minedrift til trods, ikke var venligt stemt mod den merkantile sektor og kun med ulyst gav sig ind på området. I 1636 diskuteredes det således, hvordan man skulle få adelsmænd til at deltage økonomisk i landets minedrift, in casu ved investeringer i Kobberkompagniet. Adelsmanden Clas Fleming gav ved den lejlighed udtryk for en frygt for, at nogen skulle tro, han gjorde det for profittens skyld. Faktisk ville han gerne investere større summer i kompagniet, hvis det ikke netop var, fordi han frygtede, at hans noble intentioner skulle blive udlagt som griskhed. At investere i et foretagende for at opnå personlig vinding var nemlig så suspekt, at det hurtigt kunne medføre ilde omtale og ondsindede rygter.

En anden adelig, Axel Oxenstierna, fremhævede, at investeringer for profittens skyld alene var imod det adelige kodeks. Den sande adelsmand investerede udelukkende i kompagniet for at fremme sagen og dermed det almene bedste. En rigtig adelsmand arbejdede ikke for egen vinding – ligesom borgerne – men for det fælles vel. Når man investerede i handel og industri fandtes der, sagde Oxenstierna, to hovedmotiver. Det ene var at fremme fædrelandets vel (prodesse Patria), og det andet var den personlige profit. Adelen skulle selvfølgelig investere i Kobberkompagniet af den første grund. Investeringen var en social pligt.

Derfor kan den svenske adels deltagelse i de store kompagniprojekter ikke udelukkende tages som udtryk for en egentlig adelig handelskapitalisme. Det handlede også om at gå foran som et godt eksempel for andre. Der var ikke kun tale om økonomiske investeringer, men også om sociale og politiske, noget der forventedes af en rigtig adelsmand. I 1640 taltes der blandt den svenske adel ligefrem om at "förbjuda kronans tjänare att öva någon köpenskap" – og kronens tjenere udgjordes i stor stil af adelsmænd.⁷⁰ Lad så være, at denne opofrende ædelmodighed sagtens kan have fungeret som et bekvemt skalkeskjul for begærlige adelsmænd, der ikke åbent ville indrømme, at de var ligeså profitglade som de borgerlige forretningsmænd.

I løbet af 16- og 1700-tallet ændrede regeringernes og adelens holdninger til handel sig gradvist, og det forbud mod adelens deltagelse i handelsvirksomhed, som havde eksisteret i Spanien og Frankrig, blev delvis ophævet, ja nu opfordrede man ligefrem adelen til at kaste sig over merkantil virksomhed. I 1682

afgjorde den spanske regering f.eks., at ejerskab af fabrikker og lignende industrivirksomhed ikke længere var uforenelig med adelig status, og i 1770 udvidedes tilladelsen til alle former for handel og økonomisk aktivitet.⁷¹ I Frankrig havde man under Ludvig 14.s regering forgæves forsøgt at opmuntre adelen til at deltage i kommercielle initiativer, men traditionens magt var for stor, og de adelige fortsatte uanfægtet af opfordringerne med at placere deres økonomiske overskud i opkøb af jord og embeder. Så sent som under revolutions-tiden eksisterede modviljen mod adelige handelsmænd stadig. I hvert fald findes der fra 1789 eksempler på, at adelige har anmodet regeringen om ikke at miste deres adelige status, såfremt de involverede sig i handelsvirksomhed.⁷²

Men der kunne også være andre grunde end blot og bar aristokratisk konservatisme til at nære modstand mod handlen. For nogle franske adelige gjaldt det således om at værne deres sociale privilegier og status i en verden under voldsom forandring. En verden, hvor penge i stadig stigende grad betød høj status, og hvor mindre indflydelsesrige adelige med bekymring så en hær af *nouveau riches* – bestående af alt fra andre adelsmænd til borgerlige købmænd og finansspekulanter – fortrænge dem fra deres hævdvundne position i det sociale hierarki, og via store optjente kapitaler på handel købe sig fornemme titler og arvelige embeder til deres børn. Der var tale om adelige, der, som den adelige tradition jo bød, havde placeret deres kapital i jordegods, og som derfor så med fortrydelse på, at den franske stat beskyttede og opmuntrede landets manufakturer og større engros-handel med særlige skattebegunstigelser og

monopoler. "Kapitalisterne" blev kort sagt tilgodeset på den traditionsloyale adels bekostning.

Historikeren John Shovlin har argumenteret for, at det netop var på grund af denne desavouerede landadels uvilje mod den nye handelskapitalisme og de normer, der fulgte i kølvandet på den, at der i den anden halvdel af 1700-tallet udviklede sig en særlig patriotisk politisk-økonomisk diskurs i Frankrig, hvor det fremhævedes, at handlen og økonomien først og fremmest skulle gavne almenvellet, ikke den enkelte, ligesom der klagedes over griske og upatriotiske købmænd.⁷³ Den århundredgamle modstand mod købmænd og handel holdt med andre ord stadig ved – om end nu med lidt andre begrundelser end tidligere.

Det er en politisk-økonomisk diskurs, vi også kan genfinde i Danmark-Norge i årene mellem ca. 1760 og 1820, for det forholdt sig nemlig således, som gentlemanhistorikeren Peter Frederik Suhm formulerede det i 1763, at "Handelens esprit er fordel, gevinst. Adelen derimod ære".⁷⁴ Det skulle endnu vare en rum tid, før handelsvirksomhed i stor stil blev accepteret som en legitim og ærværdig beskæftigelse, som selv adelige uden blusel kunne kaste sig over.

Kirken og købmanden

Uviljen mod handel og spørgsmålet om profitbegærlige købmænd var ikke kun et centralt spørgsmål i forbindelse med adelens æresbegreber. Også kirken og gejstligheden var optaget af spørgsmålet, da griskhed og vindesyge var imod de himmelske forskrifter. Gode kristne måtte ikke snyde hinanden (eller andre) i handel og vandel, men skulle elske næsten som sig selv. Snyderi og profitbegær

var noget, man overlod til jøderne, hvis religion ikke forbød dem at tage ågerrenter af ikke-jøder. Den senere vandinspektør i København, Johan Frederik Gæde, der i 1780'erne forfattede en lærebog for handelslærlinge, brød sig ikke om jødernes handelsvirksomhed, og han viede et helt kapitel i sit digre værk til en gennemgang af "mosaitternes", umoralske grundsætninger.

I afsnittet "Om lån og åger" hedder det f.eks med reference til Moselovens 5. bog, 23. kapitel, 19.-20. vers: "Du skal ikke tage åger af din broder hverken af penge, mad eller nogen ting, som kan ågres med. Af en fremmed må du tage åger, men af din broder må du ikke tage åger".⁷⁵ Gæde afslører her en af grundene til den uvilje mod jøder, som var så fremherskende i det tidlige moderne (og moderne) Europa. Da jøderne stod uden for det kristne fællesskab, kunne de uden at skade deres salighed profitere på handel med de kristne, mens de kristne ikke kunne gøre det samme, hvis de ville bevare deres gode ry og rygte i det kristne fællesskab.

Uviljen mod jødiske spekulanter var som bekendt ikke af ny dato. Siden kirken i Middelalderen havde tilladt jøderne at låne penge ud mod renter – hvilket var forbudt de kristne – var der blevet set skævt til de jøder, der tjente styrtende på denne givtige, men ukristelige, forretning. Jøderne var i kirkens øjne allerede så depraverede, at lidt rentetagning hverken gjorde fra eller til. Som skolastikeren Thomas Aquinas fremhævede, så var jøderne "allerede så håbløst fordømte, at ingen forbrydelse kunne forværre deres situation".⁷⁶ Gode kristne skulle derimod leve beskedent og gavmildt dele almisser ud til trængende fattige (det samme var jøderne i øvrigt

forpligtet til via deres religion, men det overså man bekvemt). Barmhjertighed og næstekærlighed var nøglen til paradiset, griskhed og profitmageri til helvedes evige pinsler.

For 15-1600-tallets ortodokse lutheranere og 1700-tallets følsomme pietister var købmandsskab og handelsvirksomhed, især pengeudlån, om ikke direkte syndefuldt, så dog på den anden side "ikke uden synd", for "købmænd og kræmmere er af én natur. Den ene handler med grove varer, den anden med fine. Det, som gør deres handel stor er og af en lig natur, synd og uret". Ordene er hentet fra den danske biskop Henrik Gerners skrift *De viisis politica practico-sacra* fra 1662.⁷⁷

Uviljen mod de vindesyge købmænd blev i Danmark og Norge dog især udbredt via Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed* (sædvanligvis benævnt *Pontoppidans Forklaring*), der var pligtlæsning i skolerne fra 1737 til 1791-94, og som under det 7. bud (Du skal ikke stjæle) omtalte købmænd på en lidet flatterende måde. Det hed her, at købmænd var tyve, som forurettede næsten, der ikke fik "fuld værd for sit, enten af varerne, vægten, målet eller pengene". Om end det ikke siges direkte, er der ingen tvivl om meningen: "Hvem stjæler med list?" lyder spørgsmålet, og svaret følger prompte: "Det gør alle de, som enten tage eller tilbageholde næstens gods på en fin og hemmelig måde, hvilken kan være mange slags, thi enhver tyv har sine underfundige trækker og rænker". Og næste spørgsmål – "sig mig nogle af de almindeligste tyverænker?" – følges af svaret: "En hemmelig tyv for verden, skønt åbenbar i Guds øjne er (...) den købmand, som i køb og salg foruretter sin næste således, at han ej får fuld værd

for sit, enten af varerne, vægten, målet eller pengene er ringere, end næsten ved at sige, hvilket ej er at elske sin næste som sig selv”.⁷⁸ Moralens er tydelig: den købmand, som snyder en anden i handel, er en tyv, også selvom ”tyveriet” er maskeret nok så snedigt.

Pontoppidan opstiller i sin katekismus i det hele taget en række handels-etiske regler, som gør berigelse på næstens bekostning (og hvilken berigelse sker i grunden ikke på næstens bekostning) og dermed profitabelt købmændskab og forretningsvirksomhed umulig. I hans kommentarer til det syvende bud uddyber han f.eks., hvori handelsverdenens store synder består: urimeligt høje renter, fallitpilleri (”svindlerisk bankerot”), bestikkelse og spekulation i og udnyttelse af andres skade. I samme åndedrag sætter han ind mod ”voelige lykkespil”, unyttige kunster og tiggeri. For hvad er den raske og arbejdsføre tigger andet end et menneske, der berøver samfundet – og dermed Gud – sin arbejdskraft?

I en prædiken, Pontoppidan som biskop holdt i Vor Frue Kirke i Bergen i 1749, henvendte han sig direkte til menighedens købmænd, som der var mange af, og advarede dem imod at berige sig ud over deres nødtørftige behov – for herved kom de i karambolage med kristendommens bud om mådehold og næstekærlighed: ”Købmænd og handelsmænd udgør den væsentlige del af denne menighed”, prædikede han, sikkert med en vis patos, ”hvorfor jeg også haver henrettet min forestilling i dag på Eders stand og håndtering. Denne stand er nu i og for sig selv så nødvendig for den nærværende verden som nogen anden, desforuden ligeså behagelig og saligheden lige så nær”. Menighedens

købmænd har nok nikket andægtigt til disse vise og kristelige ord, men så faldt hammeren: ”Dog er det en stand”, fortsatte biskoppen, ”der frem for andre er fuld af fristelser for alle dem, der indse og alvorlig overlægge den trange og lige livsens vej”. Ja, farlig var den, for hvor nemt var det ikke for købmændene at tiltage sig fordele på bekostning af næsten i handel?

Indtrængende advarer Pontoppidan: ”Derfor ransag Eders hidtil førte handel og vandel på det allernøjeste for Gud i samvittigheden. Ja, gør dette, kære tilhørere, uden forskel af stand og omstændigheder. Prøv Eders samvittighed redelig for Guds ansigt, og se som Josephs brødre i Egypten vel til, at der i Eders sæk ikke finder sig et bæger som ej hører dertil, en penge, som i den onde time skal gøre Eder angst og kval, eftersom den kommer fra den Onde og er tiggert af Satan denne verdens gud, som I har knælet for, da I har bøjet retten”. Det var hårde ord, og den merkantile del af menigheden har nok ved den lejlighed kigget stift ned i gulvet.⁷⁹

En stor del af 1700-tallets gejstlige hyldede stadig den gamle forestilling om, at mennesket skulle blive i den stand, hvori det var født. For Martin Luther havde det været væsentligt, at mennesker skulle tjene Gud i den stand, hvor de ved fødslen var placeret, for her var det den guddommelige mening, at de skulle forblive og virke. Derfor måtte købmændenes og handelsmændenes stræben efter større rigdom og social status være i modstrid med det guddommelige forsyn.⁸⁰ Mennesket skulle alene stræbe efter Guds rige og ikke jage den timelige verdens goder. Ydmyghed, trofasthed og flid i den gerning, hvortil man af Forsynet var sat, var det, som krævedes af det

kristne menneske, mens pengespekulationer og profitmageri uden reelt arbejde var forkasteligt og syndigt.

Luther broderede her videre på traditionen fra den katolske kirke, som Middelalderen igennem havde prædikeret, at økonomiske interesser var underordnet tilværelsens højere formål: den evige frelse. Rendyrkede økonomiske motiver var suspekterede, og når den økonomiske interesse gik længere end til den blotte tilfredsstillelse af nødtørften, var der ikke længere tale om sund foretagssomhed, men om griskhed og gerrighed. Arbejdet skulle udføres til det fælles vel, og derfor måtte profitten ikke overstige arbejdets rimelige løn.

Handel var et nødvendigt onde, som var farligt for udøverens sjæl og frelse. Som munken og skolastikeren Heinrich von Langenstein skrev i det 14. århundrede: "Den som har tilstrækkeligt til at tilfredsstille sine behov og som alligevel rastløst arbejder for at skabe rigdom, enten for at opnå en højere social position eller for til sidst at kunne have nok til ikke at arbejde, eller for at hans sønner må blive mænd af rigdom og betydning – alt sådant er drevet af en fordømmelig griskhed, lidenskab eller stolthed".⁸¹

I 1520 og 1524 publicerede Luther *An den christlichen Adel deutscher Nation og Von Kaufshandlung und Wucher*. I den sidstnævnte titel finder vi essensen af hans handelsetik og redegørelser for, hvorledes det kristne menneske, der vil forene tro og forretningsliv, må agere: Som udgangspunkt slår Luther fast, at handel både er nyttigt og nødvendigt, men kun så længe købmanden ikke foruretter næsten ved at kræve en højere pris for sin vare, end den er værd. Købmanden skal selvsagt have dækket sine omkostninger og have til dagen og vejen,

men alt herudover er utidig profit og en synd. Tanken om, at mennesket ved foretagssomhed og dygtighed kan øge sin profit, ligger ikke blot Luther fjernt, men fordømmes ligefrem som umoralsk og ukristelig.⁸²

Hvad der bl.a. generede Luther ved den moderne købmandshandel, som var blomstret op i løbet af Renæssancen, var den omsiggribende kreditgivning og rente, som jo var selve forudsætningen for handel i større stil. Den gode kristne kunne ikke tage vekslers på fremtiden, således som man gjorde ved kreditgivning, for det var at sætte mere lid til sig selv end til Guds uransagelige veje: "Ros dig ikke af dagen i morgen, du ved jo ikke, hvad dag kan bringe", siger han med henvisning til Salomos ordsprog (27,1). Den gode kristne skal låne den, som trænger, men uden at tage rente, og allerhelst skal han købe kontant eller bytte vare mod vare. Det er en gammeldags og noget gumpetung forretningsetik, den store reformator ønsker praktiseret. Som den engelske historiker R. H. Tawney har sagt det, så betragtede Luther det økonomiske liv med en bondes øjne.⁸³ Idealet var det pengeløse samfunds byttehandel. Moderne pengeøkonomi var blot en slagmark for profitbegær og griskhed.

Uviljen mod rentetagnings – der generelt kaldtes åger – havde Luther overtaget fra de katolske skolastikere. Siden den tidlige middelalder havde kanonisk ret defineret åger som enhver fortjeneste på at låne penge ud. Med tiden blev dogmet imidlertid ret besværligt at have med at gøre for de katolske moralfilosoffer. På den ene side måtte de forholde sig til, at alle former for rentetagnings var åger og dermed syndigt, og på den anden side måtte de finde en måde at retfærdiggøre den på. Hvordan skulle

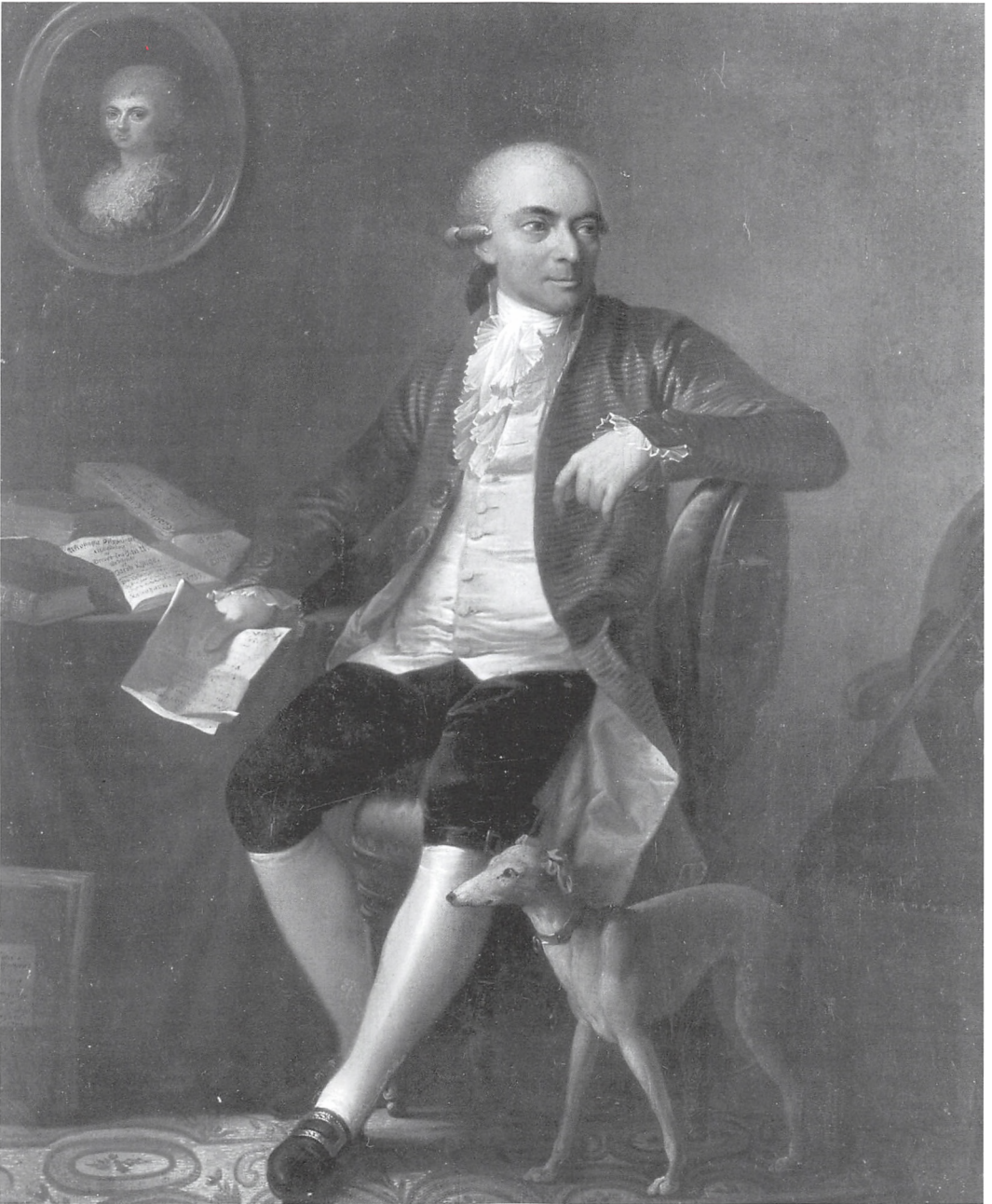

Fig. 3. Forestillingerne om købmænds anløbne moral fandt ofte næring i aktuelle skandaler. Den store bedragerisag i Asiatisk Kompagni i foråret 1783 efterlod blandt andet fuldmægtig Jacob Lyng med et blakket ry. Han havde sammen med andre af kompagniets forretningsførende lidt store tab i et privat firma samtidig med, at hundredetusinder af rigsdaler manglede i kompagniets kasse. Lyng er portrætteret mellem sagsakterne. På gulvet står eksempelvis "Revisions Commissionens Forretning ved det kongelige actroierede Danske Asiatiske Compagnie 1784." Revisionskommissionen påpegede flere mangler i Lynges og andres forretningsførelse. Olie på lærred. Udført af C. A. Lorentzen, 1791. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

man ellers kunne drive handel i et kapitalistisk samfund?⁸⁴ Det var en gordisk knude. Som den danske protestantiske teolog Niels Hemmingsen formulerede det i 1592, kunne man ikke fordømme rente generelt uden at skade handelen, ”men hvis du tillader en vis rente, vil den have syge snart hævde, at en hvilken som helst rente er tilladt”. Hvad skulle man dog stille op?⁸⁵

Luther adskilte sig altså ikke fra katolske dogmer på dette punkt. Også for ham var handlen suspekt, og rentetagning var uden diskussion åger og derfor syndigt. Den købmand, der ikke ville risikere sin frelse, måtte først og fremmest optræde som kristen og først derefter som handelsmand: Den retskafne købmand trykkede ikke priserne, forhøjede dem ej heller, han indgik ikke aftaler med andre købmænd om at holde priserne kunstigt oppe, indgik ikke luskede aftaler og snød ikke med vægt og mål. Det var, mente Luther, myndighedernes pligt at skride ind over for bedrageriske købmænd, men da han samtidigt udmærket vidste, at dette var illusorisk – var fyrster og prinser ikke selv i lommen på de store købmænd, som forstrakte dem med penge? – frygtede han med god grund, at det blot ville gå som i mundheldet: ”De store tyve hænger de små”.⁸⁶

Afslutning

I det foregående er der blevet oprullet en merkantil diskurs, der, selv om den sikkert indtil nu har været ukendt for de fleste og måske derfor vil vække lyst til modsigelse, ikke desto mindre repræsenterer en diskurs, der kan spores i europæisk historie fra antikken til oplysningstiden. En diskurs, som P.

A. Heiberg forholdt sig aktivt til og indskrev sig i, da han forfattede/plagierede sin købmanskatekismus i slutningen af 1780'erne.

Der eksisterede også andre diskurser, der var knap så handelsfjendtlige eller som ligefrem forholdt sig positive til handelslivet, men det er uvæsentligt i vor sammenhæng, hvor målet har været at lokalisere den handelsfjendtlige tradition, som Heiberg bygger sin fortælling på. Formålet har altså ikke været at problematisere synspunkterne eller at undersøge deres repræsentativitet, ej heller at efterprøve om uviljen mod købmænd gav sig konkrete udslag i det praktiske liv. Det er en redegørelse for traditionen i sin egen ret, som har været mit ærinde.

Ifølge denne tradition opfattedes handel og købmandsvirksomhed som noget suspekt, noget som respektable mennesker ikke kunne give sig af med uden at sætte deres gode navn og rygte – eller ligefrem deres salighed – over styr. Jagten på profit for profittens egen skyld var lastværdig og æreløs. Ønsket om at berige sig selv på bekostning af sine frænder (almenvellet) var umoralsk, og således havde det været siden Oldtiden og frem til Heibergs egen tid, i hvert fald i nogle kredses øjne og med skyldigt hensyn til de gennem tiden skiftende begrundelser for uviljen mod forretningsverdenen.

Animositeten mod handel, rentetagning og åger (hvilket ifølge kirken kom ud på ét) var i den tidlige middelalder blevet indoptaget i kirkens lære, og den blev videreført i den luthersk-protestantiske kirke i Norden og Nordtyskland. Tankegangen var som skræddersyet til det feudale standssamfunds funktionelle opdeling og ideologiske tankegods, hvor samfundslegemet opfattedes som en organisk helhed, hvor hvert lem (dvs. hver

stand) tjente til at opretholde de øvrige. Det måtte derfor være i enhver stands tarv at tjene almenvellets interesser, idet man herved tjente sine egne.⁸⁷

Det siger sig selv, at en person, der udelukkende var drevet af lysten til at profitere på andres bekostning – ukristelig vindesyge – principielt måtte opfattes som et samfundsskadeligt individ – og det selvom stort set alle var enige om, at handelsvirksomhed var gavnligt for samfundet, idet handlen tilførte landet varer og forbrugsgoder, man ellers ikke ville have haft adgang til. En anonym skribent formulerede i 1806 opfattelsen af købmændenes samfundsnytte på følgende, lidet flatterende måde: ”Der gives mangfoldige købmænd, som fortjener største højagtelse. Men man tænker sig engang en rig købmand af den lavere slags! Man overvejer engang hvad han bidrager til det lands bedste, som har skænket ham lykke og formue! Han trakterer og spiller kort, læser Adresseavisen, som er hans eneste lektüre, og almanakken, som er den eneste bog, han hele året igennem anskaffer sig, det måtte da være en ny og fuldstændig kogebog; er ligegyldig ved om end Kant eller Newton, Ewald eller Holberg skulle dø af sult. Lad dem arbejde, de karle, siger han – de er så til ingen nytte. De tyske aviser interesserer ham kun for så vidt som de efterretninger, de medbringer, har indflydelse på hans handel. Har han sendt skibe til engelske besiddelser, så holder han med engelskmanden; har han sendt skibe til franske besiddelser, så holder han med Frankrig. Sidder han på sit kontor, så betragter han alle de folk, som ikke er rige, eller som han ikke venter at kunne fortjene noget ved, som praktkere, maddiker eller fidibusser. – Og sådan en person skulle være nogen

lykke for en stat?”⁸⁸

Selv denne yderst købmanskritiske skribent kunne dog ikke nægte, at handel, i særdeleshed den store udenrigshandel, var nyttig og nødvendig, ja ligefrem gavnlig, for enhver stat og derfor måtte den understøttes og hjælpes. Den kendte engelske økonomiske skribent Thomas Mun hævdede i 1664 i tråd hermed, at det netop var den blomstrende udenrigshandel, der lå bag det engelske riges velstand og fremgang, og han benyttede samtidig lejligheden til at prise ”købmændens ædle profession”. En sådan opfattelse af handlen var Mun langt fra ene om.⁸⁹ Meget tyder faktisk på, at det snarere var den indenlandske end den udenlandske handel, der var målet for moralisternes og anti-liberalisternes angreb.

De førmoderne forestillinger om de egennyttige købmænd og det almene bedste hænger dermed sammen med en økonomisk tankegang, som er tæt forbundet med knaphedssamfund og subsistensøkonomi og med det politiske rationale, der definerede det feudale standssamfund. I det traditionstyngede tidlige moderne Europa var det en generelt fremherskende forestilling, at alle materielle goder var underlagt en universel begrænsning, og heraf fulgte, at den enes velstand principielt var den andens nød, og at en succesrig økonomisk spekulantens formue i princippet var skabt på andres bekostning, dvs. de fattiges.

Tanken om, at det var moralsk uforvarsligt ikke alene at profitere på andres tab, men ligefrem at have det som det egentlige mål med sin virksomhed, blev delt af mange: For 16- og 1700-tallets økonomiske skribenter var ideen om et ’kommercielt’ samfund en moralsk umulighed. Et sådant samfund ville ikke levne

plads til 'dyden' – det vil sige til en uegenlyst (patriotisk) indsats for det fælles bedste – og uden dyd kunne intet samfund i længden bestå. Der var generelt fælles fodslag omkring det økonomiske princip om almenvellets førstprioritet, og særinteresser og enkeltinteresser på økonomiens område forkastedes, hvis de modarbejdede det økonomiske samfund som helhed.⁹⁰ Som englænderen Sir William Keith formulerede det i 1738, så ville det være unaturligt, hvis en regering tillod eller opmuntrede købmænd til at profitere på forretninger, der var i modstrid med almenvellets interesser – og det var statens opgave at sikre, at noget sådant ikke fandt sted.⁹¹

Det var en økonomisk tænkning, der var baseret på en etik om alle individers ret til et levebrød, om end det kun var på et subsistensniveau, og alle økonomiske handlinger, såvel almindelige menneskers egne som magtelitens, målt på baggrund af denne moralske målestok. Det var ikke moralsk tilladt at udnytte andre i så høj en grad, at de sank under subsistensniveau, eller blot "faldt tilbage", og måden, man kunne modvirke dette på, bestod i en økonomisk adfærd, hvis mål aldrig var optimering af profit. Der var således ikke noget at sige til, at egennyttige og profitorienterede handelsmænd blev lagt for had af den del af samfundet, der stadig abonnerede på de traditionelle, moralsk-økonomiske forestillinger. Og efter alt at dømme tilhørte kritikerne ingen minoritet. Snarere tværtimod.

Vi kan vel i virkeligheden tale om to forskellige hovedopfattelser af, hvad der var økonomisk rationelt: Den moralsk-økonomiske (eller traditionalistiske) opfattelse, der baserede sig på en forestilling om alle goders begrænsning, og

den profit-økonomiske (eller traditionsbrydende), der ikke anerkendte sådanne begrænsninger, men i stedet troede på vækst og opdyrkning af stadig nye markeder. Det var disse to modstridende opfattelser, der satte dagsordenen i det 18. århundrede, og frem til ca. 1800 var det den traditionalistiske opfattelse, der nød størst opbakning hos høj og lav. Herefter tippede balancen til den traditionsbrydende profitøkonomi, men – og det er væsentligt – vel at mærke kun hos samfundseliten. Den jævne mand opfattede fortsat uhæmmet profitjagt og griskhed som et samfundsskadeligt onde, der var i modstrid med al god moral og kristen etik (og jeg vil vove at påstå, at det stadig forholder sig således den dag i dag).

Forud var gået en lang række debatter mellem intellektuelle af alle afskyninger, der heftigt debatterede, hvorledes man bedst sikrede det almene bedste: Var det bedst at overholde de traditionelle normer om moralsk fællesskab og fælles ansvarlighed ved at opstille økonomiske barrierer og begrænsninger, eller var det tværtimod det bedste at opløse alle sådanne begrænsninger og stille individet frit til at søge sin egen lykke? Og hvorledes sikrede staten sig, at undersåtterne ikke først og fremmest var fokuseret på deres egennytte, men i stedet levede op til standssamfundets evige credo om 'det fælles bedste'?

Det sidste problem blev det en hovedopgave for 1700-tallets absolutistiske og patriotiske stater at løse: Skabelsen af en fælles bevidsthed hos *alle* undersåtter om *alles* almene bedste. Herom stod kampen i Oplysningstiden, og det er på denne baggrund, at tidens handelsetiske debatter og uviljen mod de griske og vindesyge købmænd skal ses. Købmændene

lod sig nemlig ikke tøjle af patriotismens florumvundne slagord og dydzirede kongerøgelse.

Under alle omstændigheder var det et tusindårigt handelsetisk dogme, der nu gik sin undergang i møde, og overlod scenen til det 19. århundredes liberale natvægterstats økonomiske kynisme. En kynisme, der først for alvor blev imødegået, da Karl Marx og Friedrich Engels i 1848 publicerede deres senere så herostratisk berømte kommunistiske manifest, som punkt for punkt genoplivede ældre tiders uvilje mod profitmagerne og relancerede forestillingen om det almene bedste. Og – det bør vel tilføjes for fuldstændighedens skyld – også var en integreret del af den tidlige tyske nationalsocialisme og dens *Blut und Boden*-tænkning, hvor jøderne betragtedes som de grådige profitmagere, der havde slået skår i det oprindelige tyske folks moralske fællesskab.⁹²

Vi kan måske ligefrem formulere den tese, at den handelsetiske forestilling

om almenvellets forrang og uviljen mod griskhed, som her skitseret, repræsenterede en traditionalistisk diskurs, der i den sidste ende 'tabte' kampen til den moderne, kapitalistiske (læs: liberalistiske) diskurs, der, til trods for at den dukkede op i England og Nederlandene allerede i 1600-tallet, først for alvor slog bredt igennem hos magthavere og borgerskab i løbet af 1800-tallet, hvor det blev den eneste 'rationelle' måde at agere økonomisk på. Jeg fristes endda til at sige, at den liberalistiske tænkemåde aldrig er slået igennem i det europæiske folkedyb – især ikke i de nordiske lande – og at det netop er derfor, at de socialdemokratiske velfærdsprojekter har haft så stor gennemslagskraft netop her. For det 20. århundredes socialdemokrater gjorde vel ikke andet end at omforme århundredgamle folkelige forestillinger om social retfærdighed og økonomisk fordeling af goderne til moderne, praktisk udførlig politik?

Men det er en anden historie.

Noter

- 1 I det følgende er der citeret fra den senere udgivene, og samlede udgave, af *Rigsdalerseddelens Hændelser*, bd. 1, 1789, s. 113-129.
- 2 Også ikke-religiøse skribenter benyttede katekismusformen til verdslige, men seriøse, formål: Jacob Baden skrev f.eks. i 1766 den patriotiske *Forsøg til en moralsk og politisk katekismus for bønderbørn*; Jacob Prahl forfattede en *Agerdyrknings-Catechismus, efter Bornholms Agerdyrknings-Maade* (1777) og Esaias Fleischer en ditto for hele landet (1779). N. D. Riegels udgav *Forsøg til en Catechismus om Agerdyrs Pleie* (1790); F. E. Rochow en *Catechismus for den sunde Fornuft* (1793); Bernhard Faust *Udkast til en Sundheds-Katekismus* (1793); Johan Ludvig Mansa skrev *Have-Katekismus eller Grundregler for nyttige Havevexters Dyrkning* (1796) og Malthe Conrad Bruun skrev i 1796 tre satiriske katekismer – *Catechismus for Royalisterne i Dannemark og Norge (...) forsy-*

net med Morgen- og Aftenbønner, samt Liigpsalmer; Democratisk Catechismus (...) Anvisning til Kundskab om den alleene saliggjørende politiske Troe i Slutningen af det attende Seculum og den herostratisk berømte Aristokraternes Catechismus, som førte til hans landsforvisning i 1800. Efter 1800 forsvinder de verdslige katekismer så småt fra bogmarkedet, selvom vi stadig kan finde nogle stykker: Johan Werfels *Katekismus i Naturlæren til nyttig Underviisning for Ungdommen* (1803); *Den danske Husmoders Køkken-Katekismus* (1801); Hans Ewerthsen Wiims *Kjøbenhavnernes Katekismus, eller nyttige Husraad i disse besværlige Tider* (1810) og P. O. Boisens *Forsøg til en Fædrelands Katekismus* fra 1811.

- 3 P. A. Heiberg: *Tre Aar i Bergen. Autobiografisk Episode*, 1829, s. 19-20, 23, 32-39. Om sagens efterspil, se P. A. Heiberg: *Fornødne Oplysninger i Anledning af et Dokument, som Herr Agent W. Krohn i Bergen har ladet ind-*

- rykke i den norske Rigstidende no. 61 for dette Aar, 1829.
- 4 Som f.eks. den store bedragerisag i Asiatisk Kompagni fra 1783, hvor nogle betroede medarbejdere havde svindlet for store summer, ligesom kompagniets direktører havde sjuksket med deres tilsynspligt. Aage Rasch & P. P. Sveistrup: *Asiatisk Kompagni i den florissante Periode 1772-1792*, 1948, s. 139-167.
 - 5 Allerede i 1770 udkom der i København et anonymt skrift med næsten samme titel – *En nyttig liden Kjøbmands-Katekismus, indeholdende i Korthed alle de Lærdomme, der tidligen bør bibringes enhver, der i Tiden skal blive en god og fuldkommen Handelsmand*. Indholdet er stort set identisk med Heibergs. Det vides imidlertid ikke, hvem der har forfattet den. I 1787 – altså samme år som Heibergs katekismus blev trykt i *Rigsdalersedlens Hændelser* – udkom i Christiania *Den retskafne Kiøbmands Katekismus følgende Religion, Indsigt og Reedeligheid men modsetter sig Den Onde*. Også dette skrift er stort set identisk med Heibergs (men forskelligt fra 1770-udgaven), og heller ikke her kendes forfatteren. Da Heiberg næppe kan have forfattet den første udgave fra 1770 – da var han kun 12 år – er der altså tale om et ”lån”, hvor Heiberg i eget navn udgiver en anden mands værk. Se også Povl Ingerslev-Jensen: *P. A. Heiberg. Den danske Beaumarchais*, 1974, s. 29f.
 - 6 *Tanker over den i Aaret 1787 i Christiania trykte Piece under Titel: Kiøbmands-Katekismus af W.*, 1787, s. 4, 15f.
 - 7 *Forsøg til en politisk Afhandling om Handel af Hr. Melon. Med en Fortale af Hr. Justits-Raad Kofod Anker om Handelens Nytte for borgerlige Stater*, 1759, s. 60.
 - 8 *Ibid.*, s. 67.
 - 9 *Ibid.*, s. 76.
 - 10 *Ibid.*, s. 79.
 - 11 Louise A. Tilly: “The Food Riot as a Form of Political Conflict in France”, *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. II, no. 1, 1971, s. 42f.
 - 12 William M. Reddy: “The Textile Trade and the Language of the Crowd at Rouen 1752-1871”, *Past & Present*, no. 74, 1977, s. 63.
 - 13 Jens Holmgaard: ”Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740”, *Historie. Jyske Samlinger*, ny rk XII, 3-4, 1978, s. 339-341.
 - 14 *Ibid.*, s. 342.
 - 15 David Ormrod: *The Rise and Fall of Commercial Empires. England and the Netherlands in the Age of Mercantilism, 1650-1770*, 2003, s. 208; Steven L. Kaplan: *The Famine Plot Persuasion in Eighteenth-Century France*, 1982, s. 55, 63, 65.
 - 16 E. P. Thompson: “The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century”, Id.: *Customs in Common*, 1991, s. 185-258; Alan Booth: “Food Riots in the North-West of England 1790-1801”, *Past & Present*, no. 77, 1977, s. 84-107; David Ormrod som ovenfor anført, s. 213.
 - 17 Henrik Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende, IV. Deel fra 1763 til 1765 inclusive*, 1796, s. 502ff.
 - 18 Steven L. Kaplan: *The Famine Plot Persuasion in Eighteenth-Century France*, 1982, s. 55, 63, 65.
 - 19 Karin Sennefelt: *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, 2001, s. 59.
 - 20 Adrian Randall & Andrew Charlesworth: “The Moral Economy: Riot, Markets and Social Conflict”, Adrian Randall & Andrew Charlesworth (eds.): *Moral Economy and Popular Protest. Crowds, Conflict and Authority*, 2000, s. 13.
 - 21 Raymond de Roover: “Scholastic Economics: Survival and Lasting Influence from the Sixteenth Century to Adam Smith”, *The Quarterly Journal of Economics*, vol. LXIX, no. 2, 1955, s. 179; Cicero: “Cato maior de senectute”, Frantz Blatt, Thure Hastrup & Per Krarup (udg.): *Ciceros filosofiske skrifter*, bd. 5, 1972, s. 329-409; Xenofon: *Oikonomikos*, udg. ved Signe Isager 1986, *passim*.
 - 22 Thure Hastrups indledning til *De Officiis I-III*, Frantz Blatt, Thure Hastrup & Per Krarup (udg.): *Ciceros filosofiske skrifter*, bd. 5, 1972, s. 10f.
 - 23 Frantz Blatt, Thure Hastrup & Per Krarup (udg.): *Ciceros filosofiske skrifter*, bd. 5, 1972, s. 141ff (*De Officiis I*).
 - 24 *Ibid.*, s. 243, 249 (*De Officiis III*) og s. 225 (*De Officiis II*).
 - 25 *Ibid.*, s. 141ff (*De Officiis I*). Ciceros værk om pligterne er desuden en af de mest læste moralfilosofiske afhandlinger, der er skrevet i den vestlige verden, se Moses I. Finley: *Antikkens økonomi*, 1982, s. 34 (1973).
 - 26 Hanne Monclair: ”Kulturløse kjøpmenn? Betragtninger om historiske studier av økonomi og kultur”, [*Norsk*] *Historisk Tidsskrift*, bd. 85, hf. 3, 2006, s. 475.
 - 27 R. H. Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism. A Historical Study*, 1952 (1926), s. 35.
 - 28 Dick Harrison: *Krigere og helgener. Vesteuropas historie 400-800 e.Kr.*, 1999, s. 176f.
 - 29 Giancarlo Maiorino: *At the Margins of the Re-*

- naissance. *Lazarillo de Tormes and the Picaresque Art of Survival*, 2003, s. 9f.
- 30 Richard Grassby: *The business community of seventeenth-century England*, 1995.
- 31 J. Q. C. Mackrell: *The attack on "feudalism" in eighteenth-century France*, 1973, s. 89.
- 32 Peter Burke: *Republics of Merchants in Early Modern Europe*, Jean Baechler, John A. Hall & Michael Mann (eds.): *Europe and the Rise of Capitalism*, 1988, s. 222.
- 33 Bruno Blondé, Oscar Gelderblom & Peter Stabel: *Foreign merchant communities in Bruges, Antwerp and Amsterdam, c. 1350-1650*, Donatella Calabi & Stephen Turk Christensen (eds.): *Cities and Cultural Change in Europe, 1400-1700. Cultural Change in Early Modern Europe*, vol. II, 2007, s. 159.
- 34 John Shovlin: *The Political Economy of Virtue. Luxury, Patriotism, and the Origins of the French Revolution*, 2006, s. 32f.
- 35 I løbet af 1700-tallet ændrede holdningen i Frankrig sig dog så småt, særligt i forbindelse med Gabriel Francois Coyers bog *La noblesse Commercante*, hvori Coyer argumenterede for, at adelen i højere grad burde deltage i handlen og hjælpe fædrelandet i dets kamp med Storbritannien om det økonomiske herredømme i Europa. John Shovlin: *Toward a Reinterpretation* som ovenfor anført s. 42ff; J. Q. C. Mackrell: *The attack on "feudalism" in eighteenth-century France*, 1973, s. 77-103.
- 36 Jonathan Dewald: *The European Nobility 1400-1800*, 1996, s. 93.
- 37 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 47-49.
- 38 Søren Bitsch Christensen: "Det naturlige midtpunkt? Købstædernes økonomiske centralitet ca. 1450-1800", Søren Bitsch Christensen: *Den klassiske købstad*, 2005, s. 53.
- 39 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 47-49.
- 40 Peter Burke: *Republics of Merchants in Early Modern Europe*, Jean Baechler, John A. Hall & Michael Mann (eds.): *Europe and the Rise of Capitalism*, 1988, s. 223; Id.: "Investment and Culture in three Seventeenth Century Cities: Rome, Amsterdam, Paris", *Journal of European economic History*, vol. 7, 1978, s. 311-336; Ugo Tucci: "The Psychology of the Venetian Merchant", J. R. Hale (ed.): *Renaissance Venice*, 1973. Se også en interessant redegørelse for denne udvikling og "rearistokratiseringen" af de italienske bystater i Richard Lachmann: *Capitalists in Spite of Themselves. Elite Conflict and Economic Transitions in Early Modern Europe*, 2000, s. 83-92.
- 41 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 47-49.
- 42 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 47-49; Herman Diederiks & Paul M. Hohenberg: *The visible hand and the fortune of cities: a historiographic introduction*, Herman Diederiks, Paul Hohenberg & Michael Wagenaar (eds.): *Economic Policy in Europe since the late Middle Ages. The Visible hand and the Fortune of Cities*, 1992, s. 5.
- 43 Yves Barel: *La ville médiévale: système social, système urbain*, 1977. Her citeret fra Herman Diederiks & Paul Hohenberg som ovenfor anført.
- 44 A. H. M. Jones fortæller f.eks., at den stenrige købmand Antoninus fra Mesopotamien i det 4. århundrede søgte tjeneste som dårligt betalt embedsmand hos fyrsten, idet han via denne service fik mulighed for at opnå militær rang – og dermed ære. Selvom Jones tolker eksemplet anderledes, mener jeg, at det tjener til at demonstrere, at social status og respekt bedst kunne opnås ved at forfølge traditionelt aristokratiske æresnormer. Moses Finley argumenterer ligeledes herfor i sin klassiske bog om den antikke økonomi (se ovenfor), P. A. Brunt (ed.): *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History (essays by A. H. M. Jones)*, 1974, s. 51. Meget sigende var handelsmænd sammen med slaver, frigivne, gale og drukkenbolte udelukket fra at besøge de græske *Palaistra*, som var offentlige træningslokaler – noget i stil med moderne helse- og styrketræningscentre – hvor fribårne mænd kunne mødes, dyrke ædel idræt og udveksle nyheder, Robin Osborne: *Greek History*, 2004, s. 15, 21.
- 45 Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bd. 1, 2006, s. 463-523.
- 46 Sigurd Jensen: "Stands- og Klasseforhold i Danmark i Tiden mellem Slutningen af 1700-tallet og i dag", Sigurd Jensen, Ingrid Semmingsen, Sten Carlsson & Eino Jutikkala: *Ståndssamhällets Upplösning i Norden* (Diskussionsoplæg til det nordiske historikermøde i Åbo 3.-6. august 1954), 1954, s. 18.
- 47 Kristof Glamann (udg.): *Otto Thott's uforgribelige tanker om kommerciens tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735*, 1966, s. 112.
- 48 Sten Carlsson: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, 1973, s. 149; Leos Müller: *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640-1800. A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour*, 1998, s. 217, 281.
- 49 Sten Carlsson som ovenfor anført; Klas Nyberg

- (red.): *Kopparkungen. Handelshuset Björkman i Stockholm 1782-1824*, 2006, s. 204ff.
- 50 Kurt Samuelsson: "International Payments and Credit Movements by the Swedish Merchant-Houses, 1730-1815", *The Scandinavian Economic History Review*, vol. III, no. 2, 1955, s. 167f.
- 51 Johan Buntzens indberetning om mæglerlaugets tilstand, 13.9.1773. Kommissionen til Forbedring af Handelen og Næringsvejene samt god Ordens Vedligeholdelse 1776-77: 1724, 1740-82 Dokumenter, pk. 2, Københavns Stadsarkiv.
- 52 Ida Bull: *De Trondhjemske Handelshusene på 1700-tallet. Slekt, hushold og forretning*, 1998, s. 47-55.
- 53 Per Holck: *Bernt Anker. Samtid, liv og forfatter-skap*, 2005, s. 53f, 56, 102-109. Ankerfamilien hævdede at nedstamme fra svensk adel, og i 1778 blev familien 'naturaliseret' som en del af den danske adel. Se Per Holck som anført, s. 34.
- 54 Erling Reksten: *Krongods og kongsmenn. Jord-salg og sosial endring på Vestlandet 1650-1700*, 1985, bd. 1, s. 130-135 og bd. 2, s. 57-63.
- 55 Øystein Rian: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*, 1997, s. 418f, 458f.
- 56 Erling Reksten som ovenfor anført, bd. 1, s. 133.
- 57 Laura Stevenson: *Praise and Paradox. Merchants and craftsmen in Elizabethan popular literature*, 1984; John McVeagh: *Tradefull Merchants. The Portrayal of the Capitalist in Literature*, 1981.
- 58 John McVeagh som ovenfor anført, s. xi-xii, 1-4.
- 59 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 293.
- 60 Roger Mason: *The Economics of Conspicuous Consumption. Theory and Thought since 1700*, 1998, s. 1.
- 61 John Shovlin: *The Political Economy of Virtue* som ovenfor anført, s. 18. Også i en dansk sammenhæng førtes dette argument i marken, se f.eks. "Sammenligning imellem ældre og nyere Tidens Levemaade", *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, nr. 31, 1806, s. 485f.
- 62 Richard Grassby som ovenfor anført, s. 51-52.
- 63 Ibid., s. 45f.
- 64 Ibid.
- 65 Ibid., s. 46f.
- 66 Miriam Beard: *Forretningsmandens Historie* bd. 2, 1948, s. 423.
- 67 Kåre Lunden: *Økonomi og samfunn*, 1972, s. 58-76. Se også Per G. Norseng: "Hønse-Tore en gang til: Synet på profittmotivert handel i de islandske sagaene", Anne Eidsfeldt m. fl. (red.): *Holmgang. Om førmoderne samfunn. Festskrift til Kåre Lunden*, 2000, s. 169.
- 68 Et omvendt eksempel er den danske storkøbmand Niels Ryberg, og i øvrigt flere med ham, der, selvom de også var godsejere, primært var købmænd og opfattede sig selv som handelsmænd, idet de alt overvejende levede af deres indkomster fra handelen, mens jordbruget snarere havde karakter af 'hobbylandbrug' og prestigegivende statusmarkør. Andre købmænd, som f.eks. Johan Chr. von Westen fra Odense, der købte jordegods på Falster i 1760'erne, opgav handlen helt og aldeles for at hellige sig det aristokratiske godsejerliv, se Peter Henningsen: *I sansernes vold*, bd. 1, som ovenfor anført, s. 500ff.
- 69 Keith Hopkins: "Introduction", Peter Garnsey, Keith Hopkins & C. R. Whittaker (eds.): *Trade in the Ancient Economy*, 1983, s. xii; C. R. Whittaker: "Late Roman trade and traders", *ibid.*, s. 173; H. W. Pleket: "Urban elites and business in the Greek part of the Roman Empire", *ibid.*, s. 136.
- 70 Peter Englund: *Det hotade huset. Adliga Föreställningar om samhället under Stormaktstiden*, 1989, s. 65ff. Citatet er taget fra s. 63. Se i øvrigt hele kapitlet "Den suspekta köpenskapen", s. 49-69, for en grundigere gennemgang af temaet.
- 71 Jonathan Dewald som ovenfor anført i note 36, s. 95f.
- 72 J. Q. C. Mackrell som ovenfor anført, s. 78, 100f.
- 73 John Shovlin: *The Political Economy of Virtue. Luxury, Patriotism, and the Origins of the French Revolution*, 2006, s. 8, 16f, 38f.
- 74 P. F. Suhm: *Slutning af den oeconomiske Afhandling*, Tronheimske Samlinger bd. 3, 1763, s. 84.
- 75 Johan Frederik Gæde: *Patriotiske Oplysninger om Handelen og alle Næringsveienes Hinder og Forfremmelse i de danske Stater, Første Deel*, 1786, s. 134; H. Ehrencron-Müllers forfatterleksikon bd. 3, 1926.
- 76 Uriah Zevi Engelman: *The Rise of the Jew in the Western World. A Social and Economic History of the Jewish People of Europe*, 1944, s. 32.
- 77 Povl Bagge: Bidrag til den sociale Menneskevuiderings Historie i Danmark under Enevælden, *Historisk Tidsskrift*, 11. rk., 3. bd., 1950-52, s. 685.
- 78 Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1737ff. Om dette skrift, se bl.a. Henrik Horstbøll: "Læsning til salighed, oplysning og

- velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lære-bøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet", *Fortid og Nutid*, bd. 2, 2003, s. 83-108 og Wolmer Clemmensen: *De religiøse Systemers Indflydelse paa de erhvervsetiske Princippers Udvikling i Danmark*, 1940, s. 220ff.
- 79 Erik Pontoppidan: *Det allerfarligste Kiøbmandsskab, da man for en timelig Gevinst tager Skade paa sin Sjæl*, 1762. Her gengivet efter Wolmer Clemmensen som anført, s. 226f.
- 80 Dette og det følgende bygger på Wolmer Clemmensen som ovenfor anført, s. 100-152.
- 81 *Ibid.*, s. 45.
- 82 Luthers danske proselyt, den nidkære biskop Peder Palladius, synes at have næret en lignende uvilje imod enhver form for vinding, i hvert fald anbefalede han, at den, der havde gjort en god handel, ikke måtte beholde hele gevinsten for sig selv, men skulle dele ud af overskuddet til de fattige. Stak man profitten i egen lomme, var det "mammon og djævelens penge", Martin Schwartz Lausten: *Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560*, 1987, s. 182.
- 83 R. H. Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism. A Historical Study*, 1952, s. 104.
- 84 Raymond de Roover: "Scholastic Economics: Survival and Lasting Influence from the Sixteenth Century to Adam Smith", *The Quarterly Journal of Economics*, vol. LXIX, 2, 1955, s. 173, 175f.
- 85 Jens Glebe-Møller: "Socialtiske aspekter af Niels Hemmingsens forfatterskab", *Kirkehistoriske Samlinger*, 1979, s. 33.
- 86 R. H. Tawney som ovenfor anført, s. 79-102. Om Luthers handelsetik i øvrigt, se Hans-Jürgen Prien: *Luthers Wirtschaftsethik*, 1992.
- 87 Om standssamfundets organismetankegang og sociale struktur, se f.eks. Peter Henningsen: *I sansernes vold. bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark* bd. 1, 2006, s. 186-204.
- 88 "Sammenligning imellem ældre og nyere Tiders Levemaade", *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn*, nr. 32, 1806, s. 501f.
- 89 Thomas Mun: *England's Treasure by Forraign Trade*, 1664. Her citeret fra Philip W. Buck: *The Politics of Mercantilism*, 1964, s. 80f., 101f. Om Thomas Mun, se f.eks. Gianni Vaggi & Peter Groenewegen: *A Concise History of Economic Thought from Mercantilism to Monetarism*, 2003, s. 15-22.
- 90 Erik Oxenbøll: *Dansk økonomisk tænkning 1700-1770*, 1977, s. 56, 77, 85ff; John Shovlin: "Toward a Reinterpretation of Revolutionary Antinobility: The Political Economy of Honor in the Old Regime", *The Journal of Modern History*, vol. 72, no. 1, 2000, s. 37.
- 91 Philip W. Buck: *The Politics of Mercantilism*, 1964, s. 81.
- 92 Allan A. Lund: *Hitlers håndlangere. Heinrich Himmler og den nazistiske raceideologi*, 2001, s. 123-131.

Anmeldelser

Benito Scocozza: Femten fortællinger fra det gamle Danmark. Gads forlag, 2008. 264 s., ill. 269 kr.

Benito Scocozzas *Femten fortællinger fra det gamle Danmark* er både sympatisk og velmenende. Det er en veloplagt fortælling for alle interesserede, og man behøver ikke et lektorat for at følge med på turen. Det er 14+1 nedslagsfortællinger fra Danmarkshistorien. Den første fra Christians 1.'s rejse til Rom i 1474 og den sidste – og mest originale – er et fiktivt og patosfyldt brev fra en smånaiv landpige til sine jyske forældre om arbejderopstand og Slaget på Fælled 1872. Til slut er der en nyskrevet gennemgang af kongehusets historie. Nogle af fortællingerne har været trykt tidligere, oplyses det, men det fremgår ikke hvilke og hvor. Det, der har ligget længst i skuffen, er et stykke om Scocozzas specialeemne fra 1961, nemlig Christian 4.s silkefabrikker.

Har Scocozza etos til denne type fortælling? Svaret er ja, synes jeg. Når man er en historiker i 70'erne, har man karakter nok til at fortælle casual slentrende historiefortælling. Det er også en genre, som indbyder til dristige hypoteser og synteser, lækre driblinger og flotte langskud – men dem finder man desværre ikke i bogen. En anden ting, man savner, er fokus. "Alle de personer, der optræder i denne bogs fortællinger, har levet med en monark som deres overhoved" (s. 249). Dét er den fuldstændige forklaring, vi får vedrørende udvælgelseskriterierne, som – mildest talt – er uklare. Sammenstillingen virker som tilfældig skuffetømning og kunne nemt være bundet sammen. Man savner virkelig en stærk metatekst undervejs: "Jeg fortæller dig det her af den her grund. Derfor er dette relevant."

Men det er altid behageligt at blive ført gennem historiske landskaber af en kompetent og vidende guide mod et rejsemål, som man nok ikke selv havde valgt, og derfor ganske uforpligtende kan nikke og smile ad og tænke "næh, hvor interessant." Og Scocozzas rejser er aldrig spild af tid.

Thomas Oldrup

John Peter Collett og Bård Frydenlund (red.): Christianias handelspatrisiat. En elite i 1700-tallets Norge. Andresen & Batenschøn, 2008. 267 s., ill. Pris ikke oplyst.

I september 2005 afholdtes et seminar i Collettgården på Norsk Folkemuseum over temaet "Christianias handelspatrisiat i norsk historie"; formålet var at ridse en minderune over de velstående og betydningsfulde borgere, som medvirkede til at få etableret et norsk universitet. Initiativtager var Forum for universitetshistorie ved Oslo Universitet, og det er foredragene fra seminaret, der er trykt i denne bog. Beklageligvis har man ikke publiceret den efterfølgende debat. Selv om tonen i indlæggene er ganske urban, kan det ikke fejle, at der efter de enkelte indlæg må have udspillet sig en livlig diskussion på rigtig norsk manér. Da vi i 2011 kan fejre 200-året for oprettelsen af Det Kongelige Frederiks Universitet, for nu at bruge dets oprindelige navn, tjener bogen som et første varsel om den strøm af hyldestartikler, som dette jubilæum givet vil fremkalde.

Desuden kan bogen ses som et 350-års minde-skrift over slægten Collet i norsk historie, eftersom dens stifter, James Collett, fødtes i London 1655. Han voksede formentlig op et i købmandsmiljø og blev som 21-årig sendt som faktor til Christiania for at indkøbe norsk trælast og på anden måde bistå de skippere, som skulle sejle træ og tømmer hjem til England. Trods norsk giftermål var han i mange år tilfreds med at være "den engelske Trafiquerende Nations Factor her paa Stedet", og først da man lokkede med en konferensrådstitel, blev han omsider norsk-dansk statsborger – og skatteborger.

Det var i årene efter 1670, at trælasteksporten til England tog fart, og i år 1700 kom op mod halvdel af de skovprodukter, England importerede, fra Norge. Nu var det ikke længere englænderne, som købte op i Norge, men lige omvendt. Norsk træ og tømmer blev herefter sendt i kommission til en norsk faktor i England, som solgte produkterne mod kommission. Trods visse tilbageslag under Store nordiske Krig og de trangt år 1730-1750 fortsatte ekspansionen år efter år, godt hjulpet frem af konjunkturopgangen efter 1750. Indtjeningen steg mærkbart i den florissante periode 1792-1807, men det skyldtes nok så meget øgede priser som større

kvantiteter. På denne baggrund blev 1800-årene en modgangstid med en strøm af fallitter, især da England gennem en prohibitiv told på norsk trælast favoriserede importen fra Canada.

I de to redaktørers indledende redegørelse drøftes den placering, eller mangel på samme, i norsk historieskrivning, Christianias handelspatriciat har fået i konsekvens af trælasteksporten fra Norge og specielt Christiania. Når det endelig sker, som i Edvard Bulls og Valborg Sønsterholds marxistisk tonede *Kristianias historie* fra 1936, er omtalen paradoksalt nok nærmest af negativ karakter, konstateres det beklagende. Dog har Knut Mykland i sin og Sverre Steens *Kampen om Norge 1784-1814*, 1993, hævdet, at det var storborgerskabet, som havde nøglen til den dansk-norske konges magtstilling i Norge. Dette tema videreføres i Øystein Rians artikel om "Christiania-elitens politiske betydning i det dansk-norske eneveldet – med hovedvægt på forholdet til imperiehovedstaden København", og i Stein Tveites "Trælasthandelen og Christiania-patriciatet".

Hovedproblemet er, dengang som nu, den kolossale fortjeneste, nogle få trælastfamilier i Christiania kunne indkassere omkring 1800. Hvad skulle overskuddet bruges til? Som det er temaet for en række bidrag til bogen, blev det som en art *conspicius consumption*, et demonstrativt stort og iøjnefaldende forbrug omsat til flotte hovedsæder i selve byen og til lystgårde og haveanlæg i Christianias omegn, alt efter fransk og engelsk mønster. Seminaret blev jo afholdt i luksusforbrugets fornemste udtryk, Collettgården! Pengene blev dog også brugt til nok så samfundsnyttige formål. Anton Fredrik Andresen viser i sit bidrag "Luksusliv og samfunnsånd – John Collett og oplysningstidens patriotisme", hvorledes denne med moderne engelsk landbrug som en vigtig inspirationskilde radikalt forbedrede sit jordbrug på ejendommen Ullevål, og for at ingen skulle være i tvivl herom, udgav han selv en beretning herom. Desuden søgte han og flere andre trælastfolk, "drevet av begejstring", som det udtrykkes, på forskellig vis at reformere så vigtige områder som folkeskolen og fattigvæsenet. Desuden fik han i juni 1807 oprettet "Selskabet til Agger sogns vel", og det skulle tage hånd om så vigtige områder som sædeligheden og økonomien. Husfid spillede her en hovedrolle, og Anette Solberg Andresen viser i sin artikel "Koner, madamer og fruer – kvinners arbeid i John Colletts ånd", hvorledes man brugte fornemme borgerfruer som rollemodel for de lavere socialklasser. I kredsen af immaterielle investeringsobjekter må sluttelig nævnes den indsamling til fordel for et norsk universitet, som en kreds inden for storborgerskabet fik iværksat i årene op mod 1811. Det blev derved tidens samlende nationale program, skriver John Peter Collett i sin skildring af "Christianiapatrisia-

tet og nasjonen: Aksjonen for et norsk universitet i 1790-årene".

Om en evt. geninvestering af overskuddet fra trælastindtjeningen i økonomiske aktiviteter har der længe stået strid mellem norske historikere. Francis Sejersted er gået så vidt som til at hævde, at der simpelthen ikke fandtes andre lønnende investeringsobjekter på den tid, henset til Norges fattigdom. Dette synspunkt afviser Stein Tveite blankt. Man kunne skam investere i international transithandel, i bjergværksdrift og ikke mindst i skibsfarten. Den førende trælasteksportør Bernt Anker skabte sig en flåde på 17 skibe, og når de andre i patriciatets kreds ikke gjorde lige så, må man efter Stein Tveites opfattelse ty til den karakterstik, man plejer at hæfte på de norske bønder: De var for traditionsbundne! Med sin disputats *Engelsk-norsk trælasthandel 1640-1710* fra 1961 har Tveite skarpere end andre tildelt den norske erhvervsudvikling i sig selv en betydning, som i mangt og meget gjorde den uafhængig af den regulerede samhandelsøkonomi mellem Norge og Danmark. I sin artikel sprænger Tveite desuden det billede af en lukket Christianøkonomi, som de øvrige foredragsholdere synes at have stirret sig blinde på. I stedet ruller han et stort canvas ud, der instruktivt afbilder den samlede skovbrugs- og trælastøkonomi med en påvisning af de mange kartelaftaler, de implicerede parter dér har indgået i tidens løb. Desuden påpeger han, at de norske bønder ikke som hævdet blev flået i skat, tværtimod. Han kunne også have anført, at stort set alle norske bønder blev selvejere i løbet af 1700-tallet. Afgørende er ikke den økonomisk-politiske forhandlingssituation Danmark-Norge, men den internationale konjunkturuudvikling og den umiddelbare afsmitning på norske aktiviteter, må konklusionen efter hans opfattelse være.

Selv om Øystein Rian i den tidligere nævnte artikel villigt indrømmer Stein Tveite en særlig status som næringssejlvstændighedens varmeste fortalere, må han i god overensstemmelse med flertallet af norske historikere hævde, at det danske styre med sin eksporttold på trælast og især kornmonopolet 1735-88 fremmede en politik, som snarere var i dansk end i norsk interesse. Det fremkaldte efter hans opfattelse et spændt forhold mellem København og Christiania, noget som en norsk eftertid i sin sentimentale dyrkelse af den guldrandede danske kultur har strøet sand over, hævdes det. Selv efter kornmonopoets ophævelse var savnet af en norsk bank med til at vanskeliggøre den maksimale udnyttelse af tidens exceptionelle konjunkturer. Københavns interesser som finanshovedstad vejede tungere. På dette grundlag mener Øystein Rian dog at kunne tilkende Christiania-eliten en vis indfyldelse i konsekvens af trælastøkonomien, og dermed signaleret en ganske vist noget vag opposition mod de køben-

havnske signaler. Som gode købmænd så de snarere deres fordel ved at kollaborere, i stedet for at gå til åben modstand. Når det kom til stykket, vejede de individuelle interesser tungere til end gruppens.

At der var tale om en lokal opposition mod det danske styre, lader sig ikke skjule. Bård Fydenlund rejser da i sin artikel "Anker-familien og nye elite-dannelser i Christiania på slutten av 1700-tallet" spørgsmålet om, hvorfor man fra dansk side ikke udraderede den. Svaret ligger efter hans opfattelse lige for: Regeringen ville ikke lægge sig unødigt ud med den vidtforenede indflydelse, patriciatet havde erhvervet sig på alle samfundsområder, ikke mindst på kulturens område, gennem dets nære kontakter med indflydelsesrige kredse rundt om i Europa. I realiteten kunne man opnå store resultater gennem tætte personkontakter til ledende danske embedsmænd både i Norge og i Danmark. Medlemmerne af den hovedrige Ankerfamilie havde et skarpt blik for systemets indbyggede svagheder og muligheder, og forstod fuldt godt at spille herpå. Peder Anker videreførte med held denne overlevelsestaktik, da han efter 1814 så sin fordel i at alliere sig med svenske interesser.

Det er en såre interessant bog, der her præsenteres for den nordiske historikerverden. Den rejser flere spørgsmål end den besvarer, og det gør den svær at lægge fra sig, når man først har åbnet den. Når man som undertegnede gerne vil medvirke til at klarlægge hovedlinjerne i det tætte samspil mellem Nordjylland og det søndenfjeldske Norge, leder man imidlertid forgæves efter at se trælasthanhandelen vurderet i en bredere sammenhæng. Stein Tveite strejfer dog problemstillingen når han påpeger, at patriciatet modsat andre handelsfolk ikke drev kontanthandel med bonden, og at specielt Bernt Anker konsekvent holdt sig uden for Danmarkshandelen med kornvarer. Muligvis er den dansk-norske samhandel over Skagerrak for en parentes at regne rent nationaløkonomisk vurderet, men når man erindrer sig kornmonopolets politiske betydning i en dansk-norsk unionssammenhæng og siden hen i det dansk-norske historikersamkvem, forekommer det at være en vigtig opgave for norske og danske forskere at få klarlagt, hvor tæt forbundne de norske og danske interesser i realiteten var, når man ikke talte nationalromantisk, men realpolitisk og erhvervsøkonomisk. Givetvis havde Christiania-patriciatet stor indflydelse, men hvordan vurdere betydningen heraf i forhold til andre faktorer? Stein Tveite rører her ved et interessant problem, når han med Bernt Anker som kilde afslutningsvis karakteriserer datidens (og nutidens!) Norge som "et høgekostland". Mange uden for patriciatets kreds må have tjent gode penge i dansketiden.

Erik Helmer Pedersen

Søren Hein Rasmussen og Poul Villaume: Et land i forvandling. Danmarks historie 1970-2005. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S og JP/Politikens Forlag A/S, 2007. 792 s., ill. 399 kr.

Grænseforeningens formand Finn Slumstrup udtalte i et interview i *Morgenavisen Jyllandsposten* 27. oktober 2007, at Danmark de sidste 150 år har slået to store saltomortaler. For det første formåede danskerne at vende nederlaget i 1864 og tabet af Sønderjylland til en folkelig sejr, der med de politiske partier Venstre og Socialdemokratiet som de udførende kræfter iværksatte en sand kultur- og foreningsrevolution, der skabte den danske nationalstat, som vi kender den i dag. Den anden store saltomortale bestod, i henhold til Slumstrup, i omformningen af Danmark fra et klassisk landbrugs- og industrisamfund til en moderne vidensbaseret velfærdsstat, der er solidt integreret i det internationale samarbejde.

Det er på sin vis fortællingen om denne anden saltomortale, hvis hovedingredienser er velfærdsstat, viden og international integration, der er omdrejningspunktet for Poul Villaumes og Søren Hein Rasmussens *Et land i forvandling – Danmarks historie 1970-2005*, som her skal anmeldes. De to forfattere har delt disse 35 års Danmarkshistorie imellem sig, så Poul Villaume tager sig af tidsrummet 1970-1985, mens Søren Hein Rasmussen runder af med de 20 år 1985-2005. Et land i forvandling udkom faktisk første gang 2004-2005 som henholdsvis bind 15 og 16 af den opdaterede version af Politikens og Gyldendals 17 bind store Danmarkshistorie. Den almene interesse for Danmarks nyere historie er i henhold til forlagene forklaringen på denne samlede udgivelse. Struktur, indhold og konklusioner i *Et land i forvandling* er altså set før. I henhold til forlagene skulle eventuelle trykfejl dog være rettet og nye illustrationer tilføjet, ligesom tidstavlerne og litteraturvejledningen er blevet opdateret. Endelig har Søren Hein Rasmussen skrevet et afsluttende 25 siders afsnit om 2001-2005, så læseren kan blive opdateret på den seneste udvikling.

Bogen er overordentligt smukt illustreret og alene gengivelsen af de mange satiretegninger, hvor især Bo Bojesens og Roald Als' omfattende produktioner har fået en fremtrædende plads, er et studium værd i sig selv. I den mere seriøse afdeling bidrager oversigtskort, søjlediagrammer og grafer fint til forståelse og overskuelighed. Denne læsevenlige og grafisk flotte fremstilling skæmmes dog af det irriterende faktum, at det er gået lige vel stærkt med sammensætningen af de to bind. I forhold til ind-

holdsfortegnelsen er det således ikke klart, hvornår Villaume stopper og Hein Rasmussen tager over. På s. 271 og 337 har vi billedtekster uden billeder, og på s. 326 henviser Poul Villaume til sidetal i bind 16, der af gode grunde ikke kan findes, eftersom bind 15 og 16 ikke optræder med selvstændige sidetal i *Et land i forvandling*. Værst er det dog, at siderne 637-666 er blevet trykt to gange i denne anmelders udgave, hvilket er ensbetydende med, at siderne 669-700 glimrer ved deres fravær. Dermed får man selvfølgelig mulighed for to gange i træk at blive orienteret om de nye teknologiers lyksaligheder og problemer, som det udfoldede sig 1985-2005. Til gengæld bliver man, grundet de manglende sidetal, så ikke stort klogere på hverken "Det grænseoverskridende kulturliv" eller "Samliv i forandring" i samme periode. Her er ikke tale om en enkelt trykfejl eller en fejlplaceret billedtekst, men derimod om hele 31 sider, der glimrer ved deres fravær. Det tjener bestemt ikke de to forlag til ære, at de har ladet en sådan bommert slippe igennem korrektoren.

Disse skønhedsfejl skal de to forfattere dog ikke kritiseres for. Der skal nemlig ikke herske tvivl om, at Villaume og Hein Rasmussen har skrevet en Danmarkshistorie, der vil være til glæde, gavn og inspiration for alle med interesse for Danmarks inden- og udenrigspolitiske dagsorden og udvikling i perioden 1970-2005. Her er masser af nyttige informationer og gode historier at hente, hvad enten det nu drejer sig om udbyggelsen af det danske motorvejsnet, professionaliseringen af dansk idræt, Grønlands nej til EF, debatten om efterlønnen i 1990'erne eller Muhammedkrisen.

Det store smertensbarn, som alle statsministre fra Hilmar Baunsgaard til Anders Fogh Rasmussen har måttet forholde sig til 1970-2005, er dog uden tvivl og sammenligning den danske velfærdsstat. Netop velfærdsstatens høje serviceniveau, eller mangel på samme, har, når det drejer sig om danskernes uddannelse, sundhed og sociale forhold, været et tilbagevendende emne ved alle folketingsvalgene i perioden. Spørgsmålet om de påkrævede skattemidler til finansieringen af velfærdsstatens ydelser blev ikke mindst drøftet intensivt fra midten af 1970'erne. Det danske landbrugs- og industrisamfund var i takt med den øgede industrialisering og motorisering efter 1945 blevet voldsomt afhængig af stabile tilførsler af olie fra Mellemøsten, så den internationale oliekrise i vinteren 1973-1974 ramte hårdt. De 14 bilfrie søndage bliver for en kurios bagatel at regne, når man læser Poul Villauges redegørelse for, hvilke konsekvenser de manglende olieforsyninger fik for danske varers konkurrenceevne og prisniveau i forhold til udlandet. Hertil kommer så Folketingets sammensætning efter jordskredsvalget i 1973. De vælgere, der var kørt fast

i velfærdsstatens skatte- og lovebureaukrati eller følte, at ungdomsoprørets seksuelle frisind trods alt var gået for vidt, gav ved denne lejlighed både Fremskridtspartiet, Kristeligt Folkeparti og Centrumdemokraterne plads på Christiansborg. Det forrykkede den magtbalance, der i årtier havde hersket mellem de fire gamle partier, der på godt og ondt havde været arkitekterne bag skabelsen af det danske velfærdssamfund, hvilket forårsagede en del politisk turbulens i årene fremover. Ikke mindst gik de nye partier på en indbringende strandhugst hos Socialdemokratiets vælgerkorps, der med parcelhus, bil og centralvarme havde tabt interessen for forgange årtiers paroler om solidaritet og økonomisk demokrati.

Mest vidtrækkende var oliekrisens betydning dog for den danske økonomi, der fik et knæk, som det tog næsten tyve år at komme sig over. Der blev efterfølgende taget mange og gavnlige initiativer til afhjælpning af denne afhængighed af udenlandske energikilder, men skaden var sket. Først med den borgerlige regerings forbrugsdæmpende økonomiske indgreb i 1980'erne blev underskuddet på betalingsbalancen forbedret, hvilket dog ikke var ensbetydende med, at arbejdsløsheden forsvandt fra den ene dag til den anden. Det var faktisk først i 1990'ernes begyndelse, at dansk økonomi igen blev vurderet til at være blandt de sundeste i Europa.

1970-2005 var også de 35 år, hvor ekstreme politiske, kriminelle og religiøse grupperinger i Danmark ikke veg tilbage for at benytte sig af ekstremt voldelige metoder over for politiske modstandere eller politiet, ligesom det også skete, at uskyldige kom til at befinde sig i frontlinjen, når "systemet" skulle bekæmpes med brosten og brand i gaden. Hvad angår disse til tider borgerkrigs-lignende tilstande, skal man vist tilbage til Besættelsens mørkeste dage 1940-1945 og Karl-Gustavkrigene 1657-1660 for at have oplevet noget lignende. Det bærer vidnesbyrd om, at Danmark ikke altid har fået lov til at give den som et idyllisk smørhul, hvor politiets vigtigste rolle er at følge ællinger over gaden.

Både titlen *Et land i forvandling* og bogens forside, der prydes af en tørklædeklædt kvinde af mellemstlig oprindelse, der bevæger sig igennem et siddende folkehav af (forholdsvis) blonder danskere, bærer vidnesbyrd om, at det var i perioden 1970-2005, at befolkningssammensætningen i Danmark ændrede sig fra at have været en fortrinsvis homogen størrelse, til at blive et væsentlig mere etnisk broget kludetæppe. I første omgang kom der gæstearbejdere fra Jugoslavien, Tyrkiet og Pakistan til Danmark med henblik på beskæftigelse i den ekspanderende og underbemandede danske industrisektor, men det var i 1980'erne, at den danske nationalstat for alvor kom under pres under indflydelse af øget

indvandring fra det fattige og krigshærgede Mellemøsten. Dette skyldtes ikke mindst Udlændingeloven af 1983, der sikrede enhver udlænding, der søgte asyl med Danmark som førsteprioritet, garanti for ophold i landet, indtil ansøgningen var behandlet. Hvis den pågældende ansøger fik asyl i Danmark, havde man desuden ret til at hente slægt og familie til Danmark med henblik på familiesammenføring. I sig selv er det problematisk nok, at Dansk Flygtningehjælp fik så stor indflydelse på denne lov, som organisationen gjorde, men det er straks værre, at denne meget liberale flygtningelov ikke blev fulgt op af en konsekvent og sammenhængende integrationspolitik. Det gav grobund for stor arbejdsløshed, ghettodannelser, religiøs radikaliserings og øget kriminalitet blandt de muslimske indvandrere. At det gik så galt, at man i Danmark i det 21. århundrede må forholde sig til tvangsomskæringer og -ægteskaber, sharialov og religiøst motiverede overfald på homoseksuelle og jøder, hænger for en stor dels vedkommende sammen med den berøringsangst, der prægede danske myndigheder og politikere langt op i 1990'erne; en berøringsangst, der ikke mindst hang sammen med frygten for at blive udpeget som racist eller det, der var værre. Racist var for 20-25 år siden en så negativt ladet betegnelse, at det i henhold til Søren Hein Rasmussen var ensbetydende med, at medieerne og den offentlige mening stiltiende accepterede både verbale og fysiske overgreb på personer og foreninger, der på mere eller mindre lodig vis kritiserede de muslimske indvandrere.

Udenrigspolitik var det for Danmarks vedkommende også slut med at hygge sig i smug og give den i rollen som allieret med forbehold. Den store verden pressede sig i stigende grad på i takt med Danmarks medlemskab af EF i 1972, afslutningen på Den Kolde Krig 1989-1991, folkedrabene på Balkan i 1990'erne og terrorangrebet 11. september 2001, der gjorde Danmark til krigsførende nation i både Irak og Afghanistan. Taler vi om det mere fredelige EF, eller EU som det har heddet siden 1993, har forfatterne den interessante pointe, at danskerne faktisk er godt tilfredse med dette europæiske integrationsprojekt, så længe det blot drejer sig om det økonomiske samarbejde. Begynder EU's lovgivnings- og centraliseringsbestræbelser derimod at koncentrere sig om egentlig afgivelse af national suverænitet, får piben straks en anden lyd, hvilket resultatet af folkeafstemningerne om Maastricht-traktaten i 1992 og ØMU'en (Den Økonomiske Monetære Union) i 2000 er gode eksempler på.

Dansk udenrigspolitik drejede sig dog ikke altid blot om krumme agurker og om, hvorvidt dronning Margrethe fortsat skulle være til stede på femkronen. Under Den Kolde Krig var Danmark, grundet sin geografiske rolle som porten til Østersøen, samt

de jyske flyvepladsers offensive og defensive muligheder, en vigtig brik i det militærstrategiske spil mellem NATO og Warszawa-pagten. Det blev ikke mindst åbenbart i 1980'erne, hvor det nukleare rustningskapløb nåede nye højder, og permafrostniveauet mellem de kapitalistiske demokratier i vest og de kommunistiske diktaturstater i øst sank til et nyt lavpunkt. NATOs dobbeltbeslutning om opstilling af nukleare raketter med henblik på at tvinge Sovjet til forhandlingsbordet resulterede på dansk grund i den såkaldte "fodnotepolitik", hvor et alternativt sikkerhedspolitisk flertal bestående af Socialdemokratiet, Det Radikale Venstre, Socialistisk Folkeparti og Venstre Socialisterne løbende fremsatte alternative dagsordener og kritik, der var i direkte strid med USA's og NATO's officielle forhandlingslinje. Det stillede i manges øjne direkte spørgsmål til Danmarks tilhørsforhold og opbakning til NATO, og selv næsten 30 år efter kan fodnotepolitikken fortsat bringe sindene i kog og bruges som ammunition i debatten om Danmarks udenrigspolitiske prioriteringer. I bakspejlet kan det undre, at hverken den borgerlige regering eller det alternative flertal gik målrettet efter et folketingsvalg på fodnotepolitikken, men her spillede hensynet til velfærdsstaten igen en vigtig rolle. Hverken Poul Schlüter på den ene side eller Det Radikale Venstre på den anden side var i 1980'erne interesserede i at ødelægge de økonomiske indgreb, der havde til hensigt at rette op på Danmarks skrantende økonomi med et regeringsskifte. Så derved blev det. Velfærdsstatens overlevelse vandt på bekostning af Danmarks udenrigspolitiske prestige, men arrene efter fodnotepolitikken er altså knapt helet endnu.

Ovenstående er blot et par enkelte nedslag i de utallige emner, begivenheder og personer, som de to forfattere kommer omkring 1970-2005, og som under læsningen fangede netop denne anmelders opmærksomhed. Man er i hvert fald ikke i tvivl om relevansen af titlen *Et land i forvandling*, for en så voldsom forvandling, som den det danske samfund har gennemgået 1970-2005, tør man vel nok betegne som noget nær unik. Om Danmark og danskerne så under indtrykket af Muhammedtegninger, global opvarmning og international finanskrise vil kunne bevare og udbygge profilen som Finn Slumstrups moderne og vidensbaserede velfærdsstat, kan kun tiden vise. Under alle omstændigheder har Poul Villeneuve og Søren Hein Rasmussen med *Et land i forvandling* vist os de veje, beveje og omveje, som vi valgte at gå, og som resulterede i, at det gik som det gik fra 1970 til 2005.

Jakob Ørnbjerg

Meddelelser fra Dansk Historisk Fællesråd

Referat af repræsentantskabsmøde 5. april 2008 i Hornstrup

1. Valg af dirigent og referent

Dirigent: Tormod Hessel.

Referent: Harriet Hansen.

2. Godkendelse af forretningsorden for repræsentantskabsmødet

Dirigenten konstaterede repræsentantskabsmødets lovlighed og gennemgik mødets dagsorden.

3. Formandens beretning

Formanden oplæste følgende beretning: Så er det allerede repræsentantskabsmødetid igen. Det er ikke mere end et halvt år siden, vi holdt repræsentantskabsmøde i Vingsted-Centret med SLA som vært – og nu er vi der så igen, denne gang i Hornstrup-Centret med DLF som vært. Tak til DLF, fordi vi må få lov at trænge os ind i deres årsmøde. Det er godt at komme rundt til de forskellige landsorganisationers årsmøder og møde medlemmerne – og på den måde har vi jo så også tilhørere til forhandlingerne, for det er jo ikke nemt i sig selv at trække folk til et DHF-repræsentantskabsmøde.

2007 har været et nogenlunde fredeligt år. Nå ja, en kommunalreform har jo naturligvis trukket sine spor også i vores verden. Lokale arkiver og lokale museer har haft blikket stift rettet mod mulige samarbejder, og i den administrative kommunale verden har nok en del flere

fået øjnene op for historien – i hvert fald når det gælder om at finde sager i flere forskellige gamle kommuner, som nu er lagt sammen til en ny. Det har givet meget arbejde rundt omkring på arkiverne og på rådhusene. Det skal blive spændende at se, hvordan denne kommunalreform påvirker den historiske verden. Den forrige i 1970 betød jo øget fokusering på lokalsamfundene, massevis af lokalhistoriske foreninger og arkiver dukkede frem i bestræbelsen på ikke at glemme, at de små samfund lå der endnu, og mange havde lyst til at vide noget om tiden før de større enheder. Sådan kan det jo gå igen, men forhåbentlig vil der også komme en masse samarbejde inden for de nye kommuner. Kulturministeriets kanonade syntes i 2007 at være indstillet, men her i begyndelsen af året kom så en demokrati-kanon.

Historie-online.dk

Dansk Historisk Fællesråds største succes satte endnu en gang rekord i det forgangne år. De unikke brugere nåede over 700.000 – den bedste måned var december, hvor mere end 73.000 unikke brugere var inde for at læse om julens traditioner, stemme på årets historiske bog, læse nyheder fra museumsverdenen, læse anmeldelser og meget mere. Godt 5000 danskere modtager hver uge nyhedsbrev fra historie-online, og en masse medier – store såvel som små – lånte materiale fra siten.

Historie-online er faktisk uundværlig, og vi bestræber os da også på at

køre den videre, for behovet er stort, og medlemmerne har stor glæde af at kunne føre deres arrangementer mv. frem i offentligheden på den måde. Vi kæmper dog hele tiden med økonomien, for der skal jo nogle midler til at drive en sådan site. I virkeligheden ville vi gerne have mulighed for dels at kunne betale for de ugentlige opdateringer, samtidig med at vi kunne lønne en kreativ person for at lave nyudviklinger – nye sider, nye muligheder – men det er ikke så let at få så mange penge ind. I 2007 var vi meget glade for, at DLF, SLA og Købstadsmuseet Den Gamle By bidrog til sitens eksistens. Af hjertet tak for det! I øvrigt kan det da lige nævnes, at der i år er opnået tidsskriftstøtte til historie-online fra Kulturministeriets tidsskriftstøtteudvalg, og det falder jo også på et tørt sted.

Også tak til Charlotte S.H. Jensen for et stort frivilligt arbejde og til Henrik Olsen, der efterhånden har overtaget en del af opdateringsarbejdet.

Årets historiske bog 2007

En af aktiviteterne på historie-online.dk er den årlige uddeling af prisen for Årets historiske bog. Ud over æren følger en pengepris på 25.000 kr. Sponsorerne, som der i den forbindelse skal siges tak til, er *Magasinet Alt om Historie*, *Tidsskriftet Skalk* og Kulturministeriet. Nomineringskomiteen valgte fem gode kandidater blandt årets høst af historiske bøger – og fra midten af december til midten af januar kunne historie-onlines brugere så stemme om, hvilken bog, de mente, skulle præmieres. 878 stemmer blev godkendt i afstemningen – og med et mulehår vandt Peter Øvig Knudsen med sin meget omtalte 'Blekingegadebanden'

1-2. Prisen bliver normalt uddelt af kulturministeren, men det glippede i år pga. debat på Christiansborg – men det tog nu ikke stemningen fra seancen, som foregik i det flotte auditorium på Medicinsk Museion. Nomineringskomiteen er gået i gang med at læse årets bøger, så i 2008 kommer der også en pris.

Fortid og Nutid

Som sædvanlig kom der fire numre af det hæderkronede tidsskrift *Fortid og Nutid*. Tidsskriftet fortsætter med at publicere interessante historiske artikler, debattikler og anmeldelser – nogle af artiklemønstrene i 2007 var maniske mødre, det var jordemødrene i Dansk Vestindien i første halvdel af 1800-årene samt Nordsjælland før og under bombardementet af København i 1807.

Der er sket udskiftning i redaktionen i løbet af året. Sniff Andersen Nexø og Jes Fabricius Møller har forladt redaktionen, der nu består af Ulrik Langen, Thomas Lyngby og Henrik Gjøde Nielsen. Ligeledes er redaktionssekretæren Bente Vinge Petersen stoppet og erstattet af Jesper Vesterbæk. Tak til alle – nuværende som afgåede – for et rigtig godt stykke arbejde med at få *Fortid og Nutid* ud. Antallet af abonnenter falder desværre stille og roligt – et fænomen, der også kendes fra mange andre historiske tidsskrifter – og måske er tiden ved at løbe fra denne form for tidsskrift. DHF arbejder på at modernisere *Fortid og Nutid*, så det ender med at blive et elektronisk tidsskrift. Men foreløbig er *Fortid og Nutid* her jo endnu i den gammelkendte udgave.

Et problem, der vil komme til at fylde en del i den kommende tid, er kravet fra Forskningsrådet om open access for

nettidskrifter. Man må så altså ikke længere tjene penge på at få historiske artikler ud til offentligheden. Om forskningsrådet så vil kompensere for dette problem ved at uddele større bevillinger, er et åbent spørgsmål, som vil blive debatteret intenst i dette forår.

DHF har ikke haft udgivelser i 2007 – men der bliver jo da fortsat solgt pænt af Kortbogen, og i år kommer der så en kortbog mere, nemlig et genoptryk med kommentarer på både dansk og tysk af Gliemanns amtskort over Sønderjylland fra 1820'erne. Gliemanns atlas udgives i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland og Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins.

Styrelsen

Dansk Historisk Fællesråd optager fortsat nye medlemmer, og vi er tæt på 80 medlemmer nu. I 2007 blev tre nye almindelige medlemmer optaget: Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie, Nordisk Detektor Forum og Dansk Medicinsk-historisk Selskab – og en landsorganisation, nemlig Organisationen Danske Arkiver. Det betyder så også, at DHFs styrelse bliver udvidet, idet landsorganisations-medlemskabet betyder, at ODA sætter en repræsentant i styrelsen.

Styrelsen har i 2004 afholdt fire styrelsesmøder i henholdsvis Århus, Næstved, Vejle og København – og repræsentantskabsmødet blev som nævnt afholdt i Vingsted-Centret (og ikke som det er kommet til at fremgå af *Fortid og Nutid* i Hornstrup-Centret – det er jo først i år!). Diskussionerne i styrelsen har været intense og gode, og

helt personligt vil jeg takke styrelseskollegerne for godt med- og modspil ikke blot i denne periode, men helt siden 2002, hvor jeg indledte min formandsperiode.

Som det fremgår, vil dette repræsentantskabsmøde medføre en ret stor udskiftning i styrelsens sammensætning, men ikke desto mindre arbejder DHF ufortrødent videre, ikke mindst frem imod det store 100 års jubilæum til næste år. Vi regner her med at kunne fejre paraplyorganisationen med manér, men her skal ikke afsløres mere, for planerne er nemlig ikke klar endnu. Held og lykke fremover!

Beretningen blev godkendt.

4. Regnskab

Kassereren fremlagde regnskab 2007. Resultatet er præget af, at der ikke er modtaget tilskud fra Forskningsrådet i 2006 og 2007. Ellers er der ikke grund til bemærkninger.

Kassereren bemærkede, at der er opnået tilsagn om støtte i 2008, 2009 og 2010 på 40.000 kr.

Regnskabet blev godkendt.

5. Indkomne forslag.

Der er ikke indsendt forslag.

6. Budgetforslag og kontingentfastlæggelse 2009

Kassereren fremlagde budget for 2009. Kontingent foreslået uforandret: 4.000 kr for de faste repræsentanter i styrelsen, 350 kr for andre foreninger.

Der er ekstraordinært afsat 75.000 kr til udgivelse af bog i forbindelse med DHFs 100 års jubilæum. For de øvrige poster: Bogsalget er altid meget svært

at forudsige. Vi planlægger jo udgivelse af en bog i 2008, og det plejer gerne at smitte af på næste års regnskab.

Budgettet og kontingent godkendt.

7. Valg til styrelse samt godkendelse af revisorer

Valg til styrelsen:

Følgende blev valgt uden modkandidater: Søren Bitsch Christensen, Institut for Historie, Aarhus Universitet. Pernille Sonne, Landsarkivet for Sjælland. Henriette Kragh Jacobsen, Dansk Folke-mindemindesamling.

Der blev ikke valgt en suppleant, men styrelsen fik tilladelse til at udpege en efter behov.

Revisionsfirmaet Ernst & Young fortsætter som vore revisorer.

8. Eventuelt

Formanden takkede på styrelsens vegne de afgående styrelsesmedlemmer Michael Bregnsbo og Erik Nørr for deres indsats i DHF siden år 2000.

Næstformand Gunnar Jacobsen talte for Poul Porskær Pedersen, der nu afgår efter at have været formand siden 2001. Både historie-online.dk og Årets historiske bog er nye tiltag i Pouls tid og vidner om hans store arbejde for DHF.

Endelig lød der anerkendelse fra salen til DHF og styrelsen.

Efter repræsentantskabsmødet konstituerede styrelsen sig på følgende måde: Formand: Søren Bitsch Christensen. Næstformand: Gunnar Jacobsen. Kasserer: Harriet Hansen. Sekretær: Pernille Sonne.

På foreningens konti i Nordea og Danske Bank er det fremover formand Søren Bitsch Christensen og kasserer Harriet Hansen, der er hæveberettigede. Alle andre hæveberettigede slettes.

Dansk Historisk Fællesråd Budget for 2009

Styrelsen

Indtægter		38.000 kr.
Udgifter		
	Møder	9.000 kr.
	Adm. (inkl. løn, revision m.m.)	22.000 kr.
	Jubilæumsaktiviteter	<u>75.000 kr.</u>
I ALT		-68.000 kr.

Fortid og Nutid

Indtægter		225.250 kr.
Udgifter		
	Trykning og distribution m.m.	228.400 kr.
	Andet (inkl. løn, revision, m.m.)	<u>22.000 kr.</u>
I ALT		-25.150 kr.

Boglageret

Indtægter		80.000 kr.
Udgifter		<u>60.000 kr.</u>
I ALT		20.000 kr.

Historie-online

Indtægter		40.000 kr.
Udgifter (inkl. løn og revision)		<u>30.000 kr.</u>
I ALT		10.000 kr.

Årets historiske bog

Indtægter		25.000 kr.
Udgifter:		
	Pris til forfatteren	25.000 kr.
	Administration	<u>10.000 kr.</u>
I ALT		-10.000 kr.
Finansiell indtægt		<u>1.000 kr.</u>

At overføre til næste år		-72.150 kr.
--------------------------	--	-------------

Årsregnskab for 2007

Dansk Historisk Fællesråd

Rigsdagsgården 9, 1218 København K

CVR-nr. 22 22 39 17

Årsregnskab for 2007

Godkendt på fællesrådets ordinære generalforsamling,
den / 2008

.....
dirigent

Oplysninger om selskabet

Dansk Historisk Fællesråd
Rigsdagsgården 9
1218 København K

Præsentation af fællesrådet

Dansk Historisk Fællesråd er en paraplyorganisation, der har til formål at støtte og styrke interessen for historie ved at fremme samarbejdet mellem de forskellige historiske institutioner, organisationer og foreninger, søge at tage politiske initiativer til gavn for medlemmerne, afholde møder og seminarer, udgive publikationer og være kontaktorgan til tilsvarende internationale organisationer.

Bestyrelse

Poul Porskær Poulsen
Gunnar Jakobsen
Leif Juul Pedersen
Michael Bregnsbo
Aase Windeballe
Harriet Hansen
Erik Nørr
Charlotte S. H. Jensen
Søren Bitsch Christensen
Knud Rahbek Frederiksen

Revision

Ernst & Young Statsautoriseret Revisionsaktieselskab

Ledelsespåtegning

Ledelsen har aflagt årsregnskab for 2007. Årsregnskabet er behandlet og vedtaget dags dato.

Vi anser den valgte regnskabspraksis for hensigtsmæssig og de udøvede regnskabsmæssige skøn for forsvarlige, ligesom årsregnskabet efter vores opfattelse indeholder de oplysninger, der er relevante for at bedømme fællesrådets økonomiske forhold. Det er derfor vores opfattelse, at årsregnskabet giver et retvisende billede af fællesrådets aktiver og passiver, den finansielle stilling samt af resultatet af fællesrådets aktiviteter for regnskabsåret 2007.

Årsregnskabet indstilles til generalforsamlingens godkendelse.

Vejle, den 2. april 2008

Styrelsen:

.....
Poul Porskær Poulsen
formand

.....
Gunnar Jakobsen

.....
Leif Juul Pedersen

.....
Michael Bregnsbo

.....
Aase Windeballe

.....
Harriet Hansen

.....
Erik Nørr

.....
Charlotte S. H. Jensen

.....
Søren Bitsch Christensen

.....
Knud Rahbek Frederiksen

Den uafhængige revisors påtegning

Til styrelsen i Dansk Historisk Fællesråd

Vi har revideret årsregnskabet for Dansk Historisk Fællesråd for regnskabsåret 1. januar - 31. december 2007, omfattende ledelsespåtegning, anvendt regnskabspraksis, resultatopgørelse, balance og specifikationer. Årsregnskabet aflægges efter regnskabsprincipperne anført på side 4.

Ledelsens ansvar for årsregnskabet

Ledelsen har ansvaret for at udarbejde og aflægge en årsregnskab, der giver et retvisende billede i overensstemmelse med årsregnskabsloven. Dette ansvar omfatter udformning, implementering og opretholdelse af interne kontroller, der er relevante for at udarbejde og aflægge en årsregnskab, der giver et retvisende billede uden væsentlig fejlinformation, uanset om fejlinformationen skyldes besvigelser eller fejl, samt valg og anvendelse af en hensigtsmæssig regnskabspraksis og udøvelse af regnskabsmæssige skøn, som er rimelige efter omstændighederne.

Revisors ansvar og den udførte revision

Vores ansvar er at udtrykke en konklusion om årsregnskabet på grundlag af vores revision. Vi har udført vores revision i overensstemmelse med danske revisionsstandarder. Disse standarder kræver, at vi lever op til etiske krav samt planlægger og udfører revisionen med henblik på at opnå høj grad af sikkerhed for, at årsregnskabet ikke indeholder væsentlig fejlinformation.

En revision omfatter handlinger for at opnå revisionsbevis for de beløb og oplysninger, der er anført i årsregnskabet. De valgte handlinger afhænger af revisors vurdering, herunder vurderingen af risikoen for væsentlig fejlinformation i årsregnskabet, uanset om fejlinformationen skyldes besvigelser eller fejl. Ved risikovurderingen overvejer revisor interne kontroller, der er relevante for virksomhedens udarbejdelse og aflægelse af en årsregnskab, der giver et retvisende billede, med henblik på at udforme revisionshandling, der er passende efter omstændighederne, men ikke med det formål at udtrykke en konklusion om effektiviteten af virksomhedens interne kontrol. En revision omfatter endvidere stillingtagen til, om den af ledelsen anvendte regnskabspraksis er passende, om de af ledelsen udøvede regnskabsmæssige skøn er rimelige samt en vurdering af den samlede præsentation af årsregnskabet.

Det er vores opfattelse, at det opnåede revisionsbevis er tilstrækkeligt og egnet som grundlag for vores konklusion.

Revisionen har ikke givet anledning til forbehold.

Konklusion

Det er vores opfattelse, at årsregnskabet giver et retvisende billede af fællesrådets aktiver, passiver og finansielle stilling pr. 31. december 2007 samt af resultatet af fællesrådets aktiviteter for regnskabsåret 1. januar - 31. december 2007 i overensstemmelse med regnskabsprincipperne anført på side 4.

Århus, den 2. april 2008

Ernst & Young

Statsautoriseret Revisionsaktieselskab

Erling Mortensen
statsautoriseret revisor

Anvendt regnskabspraksis

Resultatopgørelse

Nettoomsætning

Indtægter ved salg af handelsvarer indgår i nettoomsætningen på tidspunktet for risikoens overgang. Omsætningen opgøres efter fradrag af moms, afgifter og rabatter.

Omkostninger

Udgifter til regnskabsassistance og revision er fordelt på aktiviteter i forhold til omsætning.

Finansielle poster

Finansielle indtægter og omkostninger indregnes i resultatopgørelsen med de beløb, der vedrører regnskabsåret. Finansielle poster omfatter renteindtægter og -omkostninger, deklarerede aktieudbytter.

Balancen

Værdipapirer og kapitalandele

Værdipapirer måles til anskaffelsessum.

Resultatopgørelse

1. januar - 31. december

	<u>Regnskab 2007</u>	<u>Budget 2007</u>	<u>Regnskab 2006</u>
DHF Styrelsen			
Indtægter	40.575	40.000	43.584
Udgifter:			
Møder m.v.	-8.628	-9.000	-9.632
Administration	<u>-19.735</u>	<u>-30.000</u>	<u>-22.651</u>
DHF Styrelsen i alt	<u>12.212</u>	<u>1.000</u>	<u>11.301</u>
Fortid og nutid			
Indtægter	116.162	190.000	177.525
Udgifter:			
Trykning og distribution	-140.892	-150.000	-151.271
Andre omkostninger	<u>-70.305</u>	<u>-73.000</u>	<u>-61.496</u>
Fortid og Nutid i alt	<u>-95.035</u>	<u>-33.000</u>	<u>-35.242</u>
Boglageret			
Indtægter	66.568	25.000	277.691
Udgifter:			
Omkostninger bogekspedition	<u>-32.922</u>	<u>-26.000</u>	<u>-277.245</u>
Boglageret i alt	<u>33.646</u>	<u>-1.000</u>	<u>446</u>
Historie - online			
Indtægter	51.500	30.000	40.000
Udgifter:			
Administration	<u>-40.499</u>	<u>-25.000</u>	<u>-25.209</u>
Historie - online i alt	<u>11.001</u>	<u>5.000</u>	<u>14.791</u>
Årets historiske bog			
Indtægter	26.000	20.000	6.000
Udgifter:			
Pris forfatter	-25.000	-10.000	-10.000
Administration	<u>-11.069</u>	<u>-11.000</u>	<u>-410</u>
Årets historiske bog i alt	<u>-10.069</u>	<u>-1.000</u>	<u>-4.410</u>
Resultat af ordinær drift	-48.245	-29.000	-13.114
Finansielle indtægter og udgifter	<u>1.432</u>	<u>8.000</u>	<u>-16.220</u>
Samlet resultat at overføre til næste år	<u><u>-46.813</u></u>	<u><u>-21.000</u></u>	<u><u>-29.334</u></u>

Balance
pr. 31. december

	2007 kr.	2006 kr.
Aktiver		
Likvider		
Mellemværende med bogekspedition	3.044	4.724
Nordea, driftskonto	64.821	105.674
Nordea, abonnementskonto	138.824	23.504
BG Bank	100.820	199.376
<i>Værdipapirer -</i>		
<i>Investeringsbeviser -</i>		
71 stk. Nordea Invest Direct, anskaffelsessum (kursværdi kr. 6.958)	7.528	7.528
1.469 stk. Nordea Invest aktiv rente, anskaffelsessum (kursværdi kr. 153.804)	<u>148.736</u>	<u>148.736</u>
	<u>463.773</u>	<u>489.542</u>
Debitorer		
Medlemmer	1.050	350
Tilgodehavende Fortid & Nutid	606	0
Tilgodehavende bogsalg	8.354	28.215
Andre tilgodehavender	20.000	0
Momsmellemværende	23.117	21.278
Forsknings- og innovationsstyrelsen	<u>0</u>	<u>25.000</u>
	<u>53.127</u>	<u>74.843</u>
Boglager (ikke værdisat)	0	0
Inventar (ikke værdisat)	0	0
(DHF ejer telefaks og andel i kopimaskine købt i 1996 samt PC og printer til brug for bogekspeditionen købt i 2000)	<u> </u>	<u> </u>
Aktiver i alt	<u>516.900</u>	<u>564.385</u>

Balance
pr. 31. december

	Note	2007 kr.	2006 kr.
Passiver			
Egenkapital			
Driftskapital, primo		413.744	443.078
Årets driftsresultat		<u>-46.813</u>	<u>-29.334</u>
Egenkapital i alt		<u>366.931</u>	<u>413.744</u>
Hensatte forpligtelser			
Fremtidige aktiviteter - primo		30.000	30.000
Nyudgivelser - primo		<u>50.346</u>	<u>50.346</u>
Hensatte forpligtelser i alt		<u>80.346</u>	<u>80.346</u>
Gældsforpligtelser			
Skyldige omkostninger		60.299	68.470
Feriepenge		7.180	0
A-skat og AM-bidrag		<u>2.144</u>	<u>1.825</u>
Gældsforpligtelser i alt		<u>69.623</u>	<u>70.295</u>
Passiver i alt		<u>516.900</u>	<u>564.385</u>

Specifikationer

	2007 kr.	2006 kr.
Fordeling af bogføring, regnskabsassistance og revision		
<i>DHF Styrelsen</i>		
Andel bogføring og anden regnskabsmæssig assistance	2.347	1.467
Andel ekstern revision	2.021	1.509
<i>Fortid og Nutid</i>		
Andel bogføring og anden regnskabsmæssig assistance	7.294	5.135
Andel ekstern revision	6.274	5.282
<i>Boglageret</i>		
Andel bogføring og anden regnskabsmæssig assistance	4.474	9.349
Andel ekstern revision	3.847	9.616
<i>Historie - Online</i>		
Andel bogføring og anden regnskabsmæssig assistance	2.980	1.347
Andel ekstern revision	2.564	1.385
<i>Årets historiske bog</i>		
Andel bogføring og anden regnskabsmæssig assistance	1.505	202
Andel ekstern revision	<u>1.294</u>	<u>208</u>
	<u><u>34.600</u></u>	<u><u>35.500</u></u>

English Abstracts of Articles in the Present Volume of "Fortid og Nutid"

Translated by Jørgen Peder Clausager and Johanne Ejbye-Ernst

Nina Koefoed:

Democracy and Fellow Citizenship. Social and Gender Strategies in the Debate on Common Municipal Franchise 1886-1908

April 20th, 2008, was the Centenary of the introduction of the common municipal franchise in Denmark. The Centenary provided an opportunity to celebrate a number of anniversaries, which focused primarily on the fact that women were given the vote in consequence of the common franchise. Less well remembered was the fact that also men, who were in private service, i.e. as domestic servants or farmhands, were given the right to vote for the first time in 1908. Absent in an anniversary context were also the restrictions that continued to limit the general franchise. The present article examines how the franchise was defined both locally and on the national level from the incipient inclusion by the absolute monarchy of the citizen until the revision of the constitution in 1915. Based on an analysis of the parliamentary debates on the local franchise it is argued that the gender of the voters was not a controversial issue prior to the revision of the municipal election act in 1908, but that social affiliation and the way in which democracy was handled were far more disputed.

Peter Henningsen:

Unholy greed. Moral Economy and fair trade ethics in Denmark and Western Europe, app. 1200-1800. A note on medieval and early modern business culture

In the autumn of 2008, the so-called financial crisis swept across Denmark and the rest of Europe. It suddenly became clear that the last ten years of economic growth had been nothing more than a shiny mirage, heavily inflated by banks and speculators. The European economy turned out to be a financial bubble that had been manipulated so heavily by greedy banks and shareholders that it had to burst eventually. Such economic bubbles are far from unknown in European history. The same can be said about greedy profit-mongers and scrupulous capitalists who, throughout time, have been feathering their own nests at the expense of the common good. Public debates about the profit-maximising nature of Capitalism and the consequences that traders manipulating the economy could have for a state and its population firstly surfaced in Denmark in the second half of the 18th century. This article makes an initial attempt to encircle this problematic and show how the new international trade collided with a traditionalist approach to economy rooted in ethics: How economically selfishly could the individual behave whilst still upholding his position as a morally irreproachable human being and useful citizen?

Medvirkende ved dette nummer

Peter Henningsen, f. 1964, dr.phil., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Nina Koefoed, f. 1971, ph.d., lektor ved Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet.

Thomas Oldrup, f. 1976, forfatter, redaktør, Alt om Historie.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932, dr. phil., fhv. lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Jakob Ørnbjerg, f. 1976, cand.mag., ph.d.-stipendiat, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december. Manuskripter kan indsendes løbende til redaktionen, hvis adresser findes i kolofonen. En udførlig forfattervejledning findes på tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk. Nedenfor anføres blot enkelte overordnede retningslinier.

Artikler bør ikke være længere end 20-25 A 4-sider og bedes skrevet i pkt. 12 med halvanden linies afstand. Debatindlæg bør ikke være på over 12 sider. Alle artikler forsynes med en kort manchete, hvori artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Desuden skal artiklen/debatindlægget være forsynet med en kort forfatterpræsentation.

Gældende retskrivning skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendte, bør forklares første gang de optræder.

Citater sættes med citationstegn og i kursiv. Er citaterne hentet fra fremmedsprogede værker, oversættes de til nudansk, evt. med en henvisning i en fodnote til, at det er forfatterens oversættelse.

Artikler bør – så vidt muligt – være skrevet i Microsoft Word.

Notehenvisninger foretages ved tal, som sættes højt hævet over linien, og altid efter evt. tegnsætning. Noterne sættes som slutnoter i en mindre punktform. Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- og kildehenvisninger. Disse skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og det anvendte kildemateriale.

Forfatteres navne og titlerne på den anvendte litteratur skrives altid fuldt ud første gang de nævnes. Herefter kan der foretages forkortelser og henvises til den note, hvori den fulde reference optræder. *Fortid* og *Nutid* anvender ikke litteraturoversigter.

Artiklerne forsynes med illustrationer. Det er op til forfatteren at komme med et udspil til, hvilke illustrationer der skal benyttes. Ligger man selv inde med billedmaterialet, kan der, ved artiklens fremsendelse, medsendes en fotokopi eller en indscanning af illustrationerne, med reference til, hvor originalen findes, og hvorledes den kan revkvireres eller evt. scannes fra originalmaterialet.

Indhold

Artikler

Nina Koefoed: Demokrati og medborgerskab 251

Peter Henningsen: Ukristelig videsyge 279

Anmeldelser

Benito Scocozza: Femten fortællinger fra det gamle Danmark (Thomas Oldrup) 308

John Peter Collet og Bård Frydenlund (red.): Christianias handelspartrisiat (Erik Helmer Pedersen) 308

Søren Hein Rasmussen og Poul Villaume: Et land i forvandling (Jakob Ørnbjerg) 310

Meddelelser fra Dansk Historisk Fællesråd

Referat af repræsentantskabsmødet 5. april 2008 i Hornstrup 313

Budget for 2009 317

Årsregnskab for 2007 318

Abstracts 327

Medvirkende ved dette nummer 328